

O wolność wyznawania religii we współczesnym świecie

Przeciwdziałanie przyczynom dyskryminacji
i pomoc prześladowanym na przykładzie chrześcijan

CAS Centrum
Analiz
Strategicznych
INSTYTUTU WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

adw. Paweł Kaliński

Koncepcja strategii przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym

Niniejsza koncepcja strategii przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym powstała na zlecenie Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości oraz w ramach projektu „O wolność wyznawania religii we współczesnym świecie”. Celem głównym projektu jest przeciwdziałanie przyczynom przestępczości rozumiane jako ochrona osób przed prześladowaniami na tle religijnym poprzez analizę sytuacji w czterech aspektach prawnych: wolność religijna, wolność słowa, wolność sumienia i mowa nienawiści.

Spis treści

I.	Wstęp	/ 5
II.	Przeciwdziałanie prześladowaniom chrześcijan poprzez regulacje prawa karnego. Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania oraz przestępstwa z nienawiści na gruncie polskiego, europejskiego i międzynarodowego prawa karnego	/ 6
III.	Działalność policji oraz władz państwowych w obszarze przestępczości motywowanej nienawiścią – analiza stanu faktycznego i propozycja działań	/ 11
IV.	Środki administracyjnoprawne w zwalczaniu mowy nienawiści oraz zapewniające wolność sumienia i wyznania	/ 16
V.	Środki cywilnoprawne w zwalczaniu mowy nienawiści oraz zapewniające wolność sumienia i wyznania	/ 19
VI.	Cyberprzemoc – walka z mową nienawiści w Internecie	/ 22
VII.	Bierność poszkodowanych w kontekście naruszenia prawa do wolności sumienia i wyznania. Propozycja działań mających na celu kształtowanie świadomości społecznej i prawnej	/ 27
VIII.	Podsumowanie i wnioski	/ 32
	Bibliografia	/ 34

I. Wstęp

Coraz częściej usłyszeć można doniesienia o znieważeniach ludzi wierzących, o atakach na kościoły i osoby duchowne. Dane potwierdzają, że w Europie, w tym również i w Polsce, liczba przestępstw z nienawiści na tle religijnym wzrasta. Zgodnie z badaniami amerykańskiego ośrodka badawczego Pew Research Center z 2016 r. chrześcijaństwo to najbardziej pokrzywdzona grupa religijna, ponieważ jest nękana aż w 144 krajach na świecie¹. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie wydaje corocznie raport o skali przestępstw z nienawiści. W 2018 r. w badanych krajach odnotowano 592 przestępstwa na tle religijnym skierowanych przeciwko chrześcijanom². Dane zawarte w raporcie prowadzą do wniosku, że w 2018 roku liczba zdarzeń uznanych za przestępstwa z nienawiści względem chrześcijan wzrosła niemal o 20% w porównaniu z rokiem 2017 (w 2017 r. było 485 takich przypadków³). Zdecydowana większość zdarzeń to akty wandalizmu, niszczenia mienia i obiektów kultu – 447 zdarzeń, 100 przypadków dotyczyło użycia przemocy przeciwko osobie, a 37 przypadków dotyczyło gróźb.

Wobec powyższego należy podjąć kroki mające na celu przeciwdziałanie przyczynom przestępczości na tle religijnym. Niepodjęcie stosownych kroków na jak najwcześniejszym etapie może doprowadzić do eskalacji zjawiska. W niniejszej koncepcji strategii przedstawione zostaną środki już obowiązujące, a mające na celu przeciwdziałanie prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym oraz możliwości ich usprawnienia i pełniejszego wdrożenia w życie, a także nowe pomysły działań propagujących wolność religijną, wolność słowa i sumienia. Zauważyć należy, że w Polsce istnieje wiele środków zarówno prawnych oraz pozaprawnych służących przeciwdziałaniu prześladowaniom chrześcijan, ale tylko w ograniczonym stopniu tworzą one spójny system współdziałających ze sobą osób i instytucji. Ponadto w stosowaniu prawa przez organy ścigania oraz sądy w zakresie przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan dostrzec można wiele nieprawidłowości.

Koncepcja składa się z VIII rozdziałów poprzedzonych wstępem i uwieńczonych zakończeniem. W Rozdziale II przedstawiono sposoby przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan poprzez regulacje prawa karnego. Opisane zostały przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania oraz przestępstwa z nienawiści na gruncie polskiego, europejskiego i międzynarodowego prawa karnego. Przedmiotem rozdziału III jest analiza działalności policji oraz władz państwowych w obszarze przestępczości motywowanej nienawiścią. Obok analizy stanu faktycznego znalazły się również propozycje działań, jakie może podjąć policja, prokuratura oraz Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego w obszarze przestępstw religijnych. Rozdział IV niniejszej koncepcji dotyczy środków administracyjno-prawnych służących zwalczaniu mowy nienawiści oraz zapewnianym wolności sumienia i wyznania.

[¹] <https://www.pewforum.org/2018/06/21/global-uptick-in-government-restrictions-on-religion-in-2016/> (dostęp: 28.06.2020 r.).

[²] <https://hatecrime.osce.org/infocus/2018-hate-crime-data-now-available> (dostęp: 28.06.2020 r.).

[³] <https://hatecrime.osce.org/2017-data> (dostęp: 28.06.2020 r.).

W tej części pracy opisano działalność Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji, jako organu pełniącego nadzór nad mediami i stojącego na straży wolności słowa. W sposób pośredni natomiast przeciwdziałać uprzedzeniom religijnym pomaga również prawo prasowe i prawo budowlane, co zostało także wskazane w tym rozdziale. Z kolei w Rozdziale V przedstawiono cywilnoprawne środki mające na celu zwalczanie mowy nienawiści oraz zapewniające wolność sumienia i wyznania. W rozdziale tym zwrócono uwagę na faktyczną niemożność wykorzystania środków cywilnoprawnych do walki z przeciwdziałaniem prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnych oraz przedstawiono propozycję działań naprawczych. Rozdział VI dotyczy walki z mową nienawiści w Internecie, który jest w chwili obecnej najpopularniejszym medium szczególnie wśród młodzieży. Internet daje poczucie złudnej anonimowości, dlatego też możemy spotkać się w nim ze znacząco większą ilością mowy nienawiści niż w realnym świecie. Rozwiązania przedstawione w rozdziale VI mają służyć ograniczeniu tego zjawiska. Przedmiotem Rozdziału VII są działania pozaprawne służące przeciwdziałaniu prześladowaniom chrześcijan. W rozdziale tym opisany został również problem bierności poszkodowanych w kontekście naruszenia prawa do wolności sumienia i wyznania. Przedstawiono propozycję działań mających na celu kształtowanie świadomości społecznej i prawnej. Rozdział VIII zawiera podsumowanie koncepcji strategii, wnioski i wytyczne dotyczące dalszego działania.

Prześladowania na tle religijnym niosą za sobą wiele negatywnych konsekwencji, a ich uświadomienie może pomóc w zrozumieniu, dlaczego istotne jest ich właściwe zwalczanie. Prześladowania na tle religijnym wywierają negatywny wpływ bezpośrednio na pojedyncze osoby, jak i na całe społeczeństwo. Propozycje działań przedstawionych w niniejszej koncepcji mogą posłużyć do ograniczenia zjawiska prześladowania chrześcijan i uprzedzeń na tle religijnym oraz ich negatywnych konsekwencji.

II. Przeciwdziałanie prześladowaniom chrześcijan poprzez regulacje prawa karnego. Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania oraz przestępstwa z nienawiści na gruncie polskiego, europejskiego i międzynarodowego prawa karnego

Wolność sumienia i wyznania jest jedną z podstaw demokratycznego społeczeństwa. Wyraża ją w różnej formie szereg współcześnie istniejących konstytucji. Na straży wolności sumienia i wyznania stoją ponadto liczne akty prawa międzynarodowego, zarówno w systemie Organizacji Narodów Zjednoczonych, jak i w obu systemach prawa europejskiego: Unii Europejskiej oraz Rady Europy. Wolność sumienia i wyznania to sfera życia jednostki, w odniesieniu, do której każde państwo winno powstrzymać się od ingerencji. Granice tej sfery wytyczają ustawy i umowy międzynarodowe. W literaturze przyjmuje się, że wolność wyznania i sumienia obejmuje wolność posiadania przekonań religijnych, przyjmowania i odrzucania religii według własnego wyboru, wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, prywatnie lub publicznie, religii bądź przekonań. Uzewnętrznianie to może wyrażać się w modlitwach, uprawianiu kultu, praktykach religijnych bądź w nauczaniu⁴.

Jak wskazano, ochrona uczuć religijnych poprzez prawo karne jest jedną z gwarancji wolności religii, wyrażonej w art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁵, jak i w postanowieniach większości konstytucji jakie obowiązują w Europie. Warto podkreślić, że również Europejski Trybunał Praw Człowieka dostrzega konieczność ochrony uczuć religijnych:

[4] R. Stefański, Kodeks karny. Komentarz, Warszawa 2020, s. 123.

[5] Art. 9 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: 1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne. 2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.

Co do zasady można uważać za konieczne w niektórych demokratycznych społeczeństwach sankcjonowanie czy nawet zapobieganie niestosownym atakom na obiekty czci religijnej, jednak pod warunkiem, że sankcje są proporcjonalne do realizowanego celu prawnitego⁶.

W licznych decyzjach Europejskiej Komisji Praw Człowieka, a potem w wielu orzeczeniach Trybunału w Strasburgu podkreślono, że wolność myśli, sumienia i wyznania stanowi jedną z podstaw demokratycznego społeczeństwa. Bardzo mocno wyrażano fakt, że istnienie pluralizmu nierozłącznie związanego ze społeczeństwem demokratycznym, drogo okupionego przez wieki, jest uzależnione od poszanowania wolności, o której mowa w art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności. Wolność religijna należy do sfery świadomości jednostki, ale wynika z niej również, m.in. wolność uzewnętrzniania swojego wyznania. Wolność ta może polegać na manifestowaniu swojej religii wspólnie z innymi, publicznie, w kręgu współwyznawców. Religia może być także przeżywana indywidualnie i w sposób intymny. Artykuł 9 ust. 1 wskazanej Konwencji pozwala zachować niezależność w sferze duchowej. Wolność ta nie może podlegać żadnym ograniczeniom. Nie oznacza to jednak, że tak samo chronione jest uzewnętrznianie wyznania lub przekonań. Zdaniem Trybunału we wskazanym przepisie określono warunki, w jakich możliwa jest ingerencja państwa, ponieważ w społeczeństwie demokratycznym, w którym współżyją ludzie będący wyznawcami różnych religii, może się okazać konieczne wprowadzenie pewnych ograniczeń, aby pogodzić w ten sposób interesy różnych grup i zapewnić poszanowanie przekonań każdej osoby.

Ochrona wolności przekonań religijnych jest rozpowszechniona również w całej Europie – stosowne przepisy na gruncie prawa karnego występują w ustawach karnych obowiązujących w licznych państwach europejskich, między innymi w: Austrii, Belgii, Bułgarii, na Cyprze, Finlandii, Grecji, Hiszpanii, Irlandii, Łotwie, Niemczech, Luksemburgu, Portugalii oraz we Włoszech.

Aktualnie najwyższy standard ochrony przekonań religijnych w państwa europejskich prezentują Włochy. W państwie tym grozi odpowiedzialność karna za znieważenie wyznawców danej religii oraz zniszczenie, znieważenie bądź uszkodzenie przedmiotów czci religijnej, z kolei za bluźnierstwo grozi odpowiedzialność wykroczeniowa. Dodatkowo, do wykroczenia – bluźnierstwa, zgodnie w włoską doktryną prawa karnego, dochodzi nie tylko wówczas, gdy ktoś celowo chce dokonać obrazy bóstwa – wystarczające jest bowiem, by sprawca dopuścił się tego czynu z powodu pobudek takich jak: brak dobrego wychowania, niegrzeczność, ignorancja czy wpływ alkoholu⁷. Należy więc rozważyć przeniesienie rozwiązań, jakie wprowadziły do swojego porządku prawnego Włochy, na grunt polskiego prawa, w celu podwyższenia standardu ochrony prześladowanych chrześcijan w Polsce.

Głównym aktem prawnym, który reguluje przestępstwa na tle religijnym oraz sposoby ich zwalczania w Polsce jest ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny⁸ (dalej jako: Kodeks karny). W części szczególnej Kodeksu karnego znaleźć można trzy typy przestępstw opisane w artykułach 256, 257 oraz 119 Kodeksu karnego, które uznawane są za najważniejsze elementy kształtujące prawnokarną reakcję na przestępstwa religijne. Zgodnie z ustawą, karalne jest propagowanie faszyzmu i totalitaryzmu:

Kto publicznie propaguje faszystowski lub inny totalitarny ustrój państwa lub nawołuje do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych albo ze względu na bezwyznaniowość, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2⁹.

[6] Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 września 1994 r. w sprawie 13470/87, Otto-Preminger-Institut v. Austria; Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 grudnia 1976 r. w sprawie 5493/72 Handyside v. Wielka Brytania.

[7] Ochrona uczuć religijnych w wybranych państwach Europy. Analiza prawno porównawcza z uwzględnieniem orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, Fundacja Instytut na rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris, 2019.

[8] T. j. Dz.U. 2019 poz. 1950 ze zm.

[9] Art. 256 Kodeksu karnego.

Zabronione pod groźbą kary jest ponadto znieważenie grupy lub osoby:

Kto publicznie znieważa grupę ludności albo poszczególną osobę z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, wyznaniowej albo z powodu jej bezwyznaniowości lub z takich powodów narusza nietykalność cielesną innej osoby, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3¹⁰.

Ostatnim typem przestępstw religijnych jest przemoc i groźba bezprawna m.in. ze względu na wyznanie bądź bezwyznaniowość:

Kto stosuje przemoc lub groźbę bezprawną wobec grupy osób lub poszczególną osobę z powodu jej przynależności narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej, wyznaniowej lub z powodu jej bezwyznaniowości, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5¹¹.

Zachowanie się sprawcy przestępstwa opisanego w art. 256 Kodeksu karnego polega na publicznym nawoływaniu do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych albo ze względu na bezwyznaniowość. Regulacja zawarta w art. 256 jest konsekwencją przyjęcia przez Rzeczpospolitą Polską Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, który zakazuje popierania w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej, stanowiącej podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu. Powyższa norma jest zatem realizacją dyrektywy prawa międzynarodowego w polskim porządku prawnym. W orzecznictwie zwrócono uwagę, iż nawoływanie do nienawiści z powodów wymienionych w ww. przepisie – na tle różnic narodowościowych – sprowadza się do tego typu wypowiedzi, które wzbudzają uczucia silnej niechęci, złości, braku akceptacji, wręcz wrogości do poszczególnych osób lub całych grup społecznych czy wyznaniowych bądź też z uwagi na formę wypowiedzi podtrzymują i nasilają takie negatywne nastawienie i podkreślają tym samym uprzywilejowanie, wyższość określonego narodu, grupy etnicznej, rasy lub wyznania¹². Dla stwierdzenia przestępności czynu wymagane jest ustalenie, że zachowanie sprawcy było publiczne, przy czym działanie publiczne nie traci charakteru publicznego nawet w sytuacji, w której nie doszłoby do wiadomości nieokreślonej liczby osób. Charakter publiczny będący antonimią prywatnego zakłada działanie skierowane do ogółu, do osób postronnych, najczęściej nieznanymi, przypadkowymi obserwatorami, spoza najbliższego kręgu przyjaciół i rodziny. Aktualne brzmienie art. 256 Kodeksu karnego co do zasady pozwala na pociągnięcie do odpowiedzialności karnej wyłącznie sprawcę, którego wypowiedź charakteryzuje się trybem rozkazującym. Postuluje się w tym zakresie rozważenie karalności nie tyle samego „nawoływania” co także wywoływania bądź szerzenia nienawiści na tle różnic wyznaniowych¹³.

W doktrynie występują znaczne rozbieżności co do tego, które dobra chronione przez art. 257 Kodeksu karnego należy uznać za główne, a które – za uboczny przedmiot ochrony. Wydaje się jednak, że tak ze względu na umiejscowienie, jak i treść tego przepisu, za główny przedmiot ochrony należy uznać porządek publiczny, zaś dodatkowy – cześć i godność grupy osób lub osoby, naruszone przez zniewagę, a także nietykalność cielesną. Analizowane przestępstwo może być popełnione wyłącznie z winy umyślnej z zamiarem bezpośrednim. Na konieczność wystąpienia zamiaru bezpośredniego zwrócił też uwagę Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 20 kwietnia 2015 r., w uzasadnieniu którego wskazał:

Występek ten można bowiem popełnić wyłącznie z zamiarem bezpośrednim. Sprawca musi bowiem zarówno mieć świadomość określonych cech pokrzywdzonego (rasy, narodowości, wyznania czy bezwyznaniowości),

[¹⁰] Art. 257 Kodeksu karnego.

[¹¹] Art. 119 Kodeksu karnego.

[¹²] Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 lutego 2007 r., IV KK 406/06.

[¹³] L. Gardocki, Prawo karne, Warszawa 2009, s. 308.

jak i chcieć naruszenia jego godności właśnie i przede wszystkim z ich powodu. Istota powyższego czynu nie polega bowiem jedynie na samym znieważeniu, ale okazaniu osobom przeciwstawianym sobie przez sprawcę, charakteryzowanym jako „inne”, ich niższości i zanegowaniu ich prawa do równego traktowania. Racją penalizacji jest tu przecież zwalczanie celowej, intencjonalnej wrogości o podłożu rasistowskim, nacjonalistycznym lub religijnym¹⁴.

Z kolei przepis art. 119 § 1 Kodeksu karnego chroni wolność od przymusu fizycznego oraz psychicznego wywieranego wobec grupy osób oraz poszczególnych jednostek należących do tej grupy ze względu na ich przynależność narodową, etniczną, rasową, polityczną, wyznaniową lub z powodu jej bezwyznaniowości. Sąd Apelacyjny w Białymstoku w wyroku z dnia 30 października 2014 r. powiązał działanie motywowane przynależnością narodową, etniczną, rasową lub wyznaniową z przesłankami uznania występkę za mający charakter chuligański:

Używanie przemocy, groźby bezprawnej lub znieważanie wyłącznie z powodu czyjejś przynależności narodowej, etnicznej, rasowej albo wyznaniowej nie może znajdować żadnego racjonalnego i powszechnie akceptowanego wytłumaczenia. Jest to w rozumieniu art. 115 § 21 Kodeksu karnego działanie bez powodu, względnie z oczywiście błędnego powodu¹⁵.

Przestępstwo to jest popełniane z zamiarem bezpośrednim. Sprawca powinien mieć świadomość działania na rzecz naruszenia dobra prawnego i posiadać wolę jego popełnienia.

Kodeks karny zawiera ponadto rozdział poświęcony przestępstwom przeciwko wolności sumienia i wyznania. Penalizowane są zachowania polegające na ograniczaniu człowieka w przysługujących mu prawach ze względu na jego przynależność wyznaniową albo bezwyznaniowość, przeszkadzanie publicznemu wykonywaniu aktu religijnego kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej, bądź złośliwe przeszkadzanie pogrzebowi, uroczystościom lub obrzędowi żałobnym. Ponadto, karze podlega każdy kto obraża uczucia religijne innych osób, znieważając publicznie przedmiot czci religijnej lub miejsce przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych¹⁶.

Przestępstwo określone w art. 194 Kodeksu karnego dotyczy z kolei dyskryminacji człowieka z powodu jego przynależności do określonego wyznania lub z tego powodu, że nie należąc do żadnego określonego wyznania jest bezwyznaniowcem. Przepis ten ma więc na celu ochronę prawa do posiadania własnych przekonań religijnych (wyznaniowych) lub do pozostawania bezwyznaniowym. Dobrem chronionym przy przestępstwie dyskryminacji wyznaniowej jest wolność posiadania poglądów w wewnętrznej (duchowej) sferze życia ludzkiego oraz ich uzewnętrzniania w zgodzie z prawem i własnym sumieniem. Ochronie podlega także równość wszystkich ludzi wyrażająca się w tym, że mają takie samo prawo do uczestniczenia w życiu społecznym (politycznym, kulturalnym lub ekonomicznym), bez względu na to, czy przynależą do określonej grupy wyznaniowej czy nie. Podstawowym zachowaniem sprawcy omawianego czynu jest ograniczanie człowieka w przysługujących mu prawach. Przepis art. 194 nie precyzuje, na czym to ograniczanie miałoby polegać, a zatem należy przyjąć najszersze jego rozumienie. Ograniczeniem człowieka w przysługujących mu prawach jest zatem podejmowanie jakichkolwiek czynności (zarówno przez działanie, jak i zaniechanie), które prowadzą do uszczuplenia lub umniejszenia ich katalogu, a także ich pozbawienia. Za takie ograniczanie należy także uznać utrudnianie lub uniemożliwianie korzystania z przysługującego pokrzywdzonemu katalogu praw. Wydaje się również, że ograniczanie może polegać na nieprzyznaniu określonych uprawnień, jeśli pokrzywdzony miał prawo je uzyskać.

[¹⁴] Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 20 kwietnia 2015 r., II AKa 26/15.

[¹⁵] Wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 30 października 2014 r., II AKa 221/14.

[¹⁶] Art. 194–196 Kodeksu karnego.

W dalszej części należy wskazać na przestępstwo określone w art. 195 Kodeksu karnego, które ma na celu ochronę prawa do publicznego wykonywania kultu religijnego (art. 195 § 1) oraz ochronę czci zmarłych i uczuć osób uczestniczących w uroczystościach i obrzędach pogrzebowych (art. 195 § 2). Dobrem chronionym przy tym przestępstwie jest zatem przede wszystkim wolność (swoboda) publicznego wykonywania kultu przez uzewnętrznianie swojej wiary wspólnie z innymi osobami, jak również pewna doniosłość, powaga sytuacji towarzysząca obrzędowi pogrzebowemu niezależnie od tego, czy mają charakter religijny, czy świecki. Przepis art. 195 § 2 Kodeksu karnego chroni zatem część oddawaną zmarłym oraz uczucia osób towarzyszących w tym zdarzeniu.

Ostatnim z kategorii przestępstw określonych w rozdziale Kodeksu karnego dotyczącym wolności sumienia i wyznania jest art. 196. Dobrem chronionym przy przestępstwie określonym w tym artykule są uczucia religijne osób wierzących, tj. pewien stosunek (przede wszystkim emocjonalny) określonej grupy osób do wyznawanej przez siebie wiary przejawiający się także w prawie do ochrony szacunku wobec wyznawanych przez nią wartości oraz miejsc i przedmiotów otaczanych czcią i poważaniem. Uczucia religijne, ze względu na ich charakter, podlegają szczególnej ochronie prawa. Bezpośrednio powiązane są bowiem z wolnością sumienia i wyznania, stanowiącą wartość konstytucyjną.

Wszystkie wymienione wyżej przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania określone w dziale XXIV Kodeksu karnego zagrożone są karą grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.

Biorąc pod uwagę omówione przepisy należy stwierdzić, że polski Kodeks karny zawiera szereg regulacji, które chronią chrześcijan przed dyskryminacją i uprzedzeniami na tle religijnym. Niepokojące są jednak projekty ustaw, które przewidują np. depenalizację obrazy uczuć religijnych¹⁷.

Istniejące przepisy należy doprecyzować o ustawowe definicje, tak aby wykładnia pozwoliła na jasne i przejrzyste ich stosowanie. W doktrynie pojawił się poważny spór, czy przedmioty czci religijnej, za których znieważenie grozi odpowiedzialność, to jedynie przedmioty materialne, czy również pozamaterialne. Problematiczna jest także kwestia tego, co definiuje przedmioty czci, bo wymaga to od prokuratury i sądu sięgania do założeń i norm danej religii. Wydaje się zasadnym, aby przedmioty czci religijnej interpretować więc szeroko, również poza przedmioty materialne, tak aby przepisy penalizowały obrazę uczuć religijnych w jak największym zakresie. Dlatego też należałoby wprowadzić ustawową definicję podstawowych pojęć charakteryzujących przestępstwa religijne.

W kontekście zmiany prawa w celu zwalczania prześladowań chrześcijan trzeba rozważyć wprowadzenie ustawowej definicji takiego przestępstwa, które w obecnym stanie prawnym nie istnieje. Przestępstwa, które potocznie określa się jako przestępstwa z mowy nienawiści, rekonstruowane są na podstawie przepisów Kodeksu karnego. W rekomendacji Komitetu Rady Ministrów Rady Europy za mowę nienawiści powinna zostać uznana każda forma wypowiedzi, która rozpowszechnia, podżega, propaguje lub usprawiedliwia nienawiść rasową, ksenofobię, antysemityzm lub inne formy nienawiści oparte na nietolerancji, włączając w to nietolerancję wyrażaną w formie agresywnego nacjonalizmu lub etnocentryzmu, dyskryminacji lub wrogości wobec mniejszości lub osób wywodzących się ze społeczności imigrantów¹⁸. Wprowadzenie ustawowych pojęć w aktach prawnych ułatwiłoby w znaczący sposób proces stosowania prawa i winno znacząco przyczynić się do zwiększenia skuteczności jego egzekwowania. Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie przyjęła powszechnie akceptowaną na gruncie prawa międzynarodowego terminologię, wedle której za przestępstwo z nienawiści uznaje się czyny, które wypełniają znamiona ustawy karnej danego państwa motywowane uprzedzeniami sprawcy lub jego wrogością (nienawiścią) wobec określonej cechy danej osoby, miejsca bądź

[17] Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny z dnia 24 stycznia 2012 r. (Druk nr 240) dotyczący depenalizacji czynu określonego w art. 196 Kodeksu karnego (obraza uczuć religijnych innych osób, znieważenie publicznie przedmiotu czci religijnej lub miejsca przeznaczone do publicznego wykonywania obrzędów religijnych) został odrzucony na posiedzeniu Sejmu w dniu 30 marca 2012 r., <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=240>.

[18] Rekomendacja nr R 97 (20) z 30 października 1997 r. Komitetu Rady Ministrów Rady Europy.

rzeczy. Zgodnie z takim rozumieniem, przestępstwa z nienawiści mogą obejmować groźby karalne, zniszczenia mienia, napaści, zabójstwa lub inne czyny, dodatkowo motywowane uprzedzeniami czy nienawiścią. Przestępstwa z nienawiści nie dotyczą wyłącznie osób, mogą dotyczyć również miejsc i przedmiotów związanych z daną grupą.

Należy rozważyć także wprowadzenie karalności członkostwa w organizacjach promujących lub podlegających do nienawiści wyznaniowej.

Rozpatrując rodzaj i wysokość sankcji karnych przewidzianych w polskiej ustawie karnej, tj.: grzywna, kara ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności, z całą pewnością można stwierdzić ich proporcjonalność i adekwatność do realizowanego celu, jakim jest ochrona wolności sumienia i religii. Wymierzane przez sądy kary powinny jednak w jak największym stopniu powstrzymywać sprawców od powrotu do przestępstw.

W celu poprawienia sytuacji prześladowanych należy z kolei skupić się nie tyle na zmianie przepisów, co na ich stosowaniu w praktyce. Na skuteczne egzekwowanie prawa i prawidłowy przebieg postępowania w znacznym stopniu wpływa właściwa reakcja policji i pierwsze czynności jakie są wykonane przez uprawnione osoby na miejscu zdarzenia. Skuteczne zwalczanie omawianego zjawiska na drodze prawnokarnej wymaga więc prawidłowego działania tych organów państwowych. Właściwe ściganie przestępstw ma duże znaczenie dla powodzenia postępowania karnego, ze względu na to, że organy te stanowią ogniwo, które w praktyce często warunkuje samą drogę sądową, a pośrednio sposób, w jaki przepisy prawnokarne są stosowane przez sąd. Niewątpliwie bardzo istotne jest zatem przygotowanie funkcjonariuszy do właściwej reakcji na przestępstwa religijne. Ponad powyższe można dodać, że właściwe ściganie omawianych czynów zabronionych jest także ważne ze względu na jedynie społeczny obowiązek zawiadomienia o ich popełnieniu, który niestety nie jest obwarowany jakąkolwiek sankcją karną.

W kolejnym rozdziale przedstawione zostaną propozycje działań organów ścigania w celu zwalczania uprzedzeń, tak aby zawarte w kodeksie karnym przepisy jak najskuteczniej mogły chronić prawa prześladowanych chrześcijan.

III. Działalność policji oraz władz państwowych w obszarze przestępczości motywowanej nienawiścią – analiza stanu faktycznego i propozycja działań

Na wstępie należy postawić tezę, iż właściwe postępowanie oraz odpowiednia postawa policjantów wobec zarówno sprawców, jak i ofiar przestępstw religijnych, jest ważna dla społecznego postrzegania instytucji, jaką jest policja oraz może mieć wpływ na postępowanie dużej części społeczeństwa. Dlatego tak istotna jest prawidłowa reakcja ze strony policji na wszelkie przejawy uprzedzeń na tle religijnym.

Odnosząc się do działalności policji w obszarze przestępstw motywowanych uprzedzeniami społecznymi, należy wskazać, że policja podejmuje działania prewencyjne w zakresie zwalczania tego rodzaju przestępczości. Wśród pozytywnych przejawów aktywności policji mających na celu przeciwdziałanie przestępstwom we wskazanym obszarze jest powołanie pełnomocników do spraw ochrony praw człowieka. Pełnomocnicy powołani przy Komendancie Głównym Policji, Komendancie Stołecznym Policji, Komendantach Wojewódzkich Policji oraz kierownikach jednostek szkoleniowych w policji funkcjonują w Polsce od roku 2004. Ich głównymi zadaniami jest uświadamianie i uwrażliwianie policjantów i pracowników policji na kwestie poszanowania godności, maksymalizowanie empatycznych postaw policjantów w stosunku do wszystkich osób przebywających w Polsce. Pełnomocnicy dbają również o właściwe przygotowanie policjantów do reagowania w przypadku zaistnienia incydentów o charakterze nienawistnym i przestępstw motywowanych nienawiścią wobec innych ludzi, jak również

monitorują współpracę z instytucjami państwowymi, instytucjami pozarządowymi i organizacjami międzynarodowymi w zakresie realizowanych działań¹⁹.

W 2010 r. zmieniono ponadto zasady doboru do policji. Od tego roku sprawdzana podczas rekrutacji jest potencjalna wrażliwość przyszłego policjanta na drugiego człowieka, postawy i zachowania tolerancyjne oraz obiektywizm w podejściu do drugiego człowieka, co również należy pozytywnie ocenić w dążeniu do poprawy sytuacji prześladowanych.

Na aprobatę zasługuje również prowadzony od 2015 r. monitoring Internetu pod kątem występowania mowy nienawiści. Powołani do realizacji tego zadania pracownicy Wydziału do Walki z Cyberprzestępczością Biura Kryminalnego Komendanta Głównego Policji zajmują się przeszukiwaniem portali grup skrajnie prawicowych, forów internetowych oraz innych stron mogących zawierać treści spełniające znamiona art. 119, 256 i 257 Kodeksu karnego. W przypadku wykrycia wypowiedzi noszących cechy przestępstwa mowy nienawiści, zadaniem pracowników jest ustalenie danych osobowych autora obraźliwego wpisu, a następnie przesłanie ich właściwym komórkom organizacyjnym policji celem prowadzenia postępowania karnego. W literaturze i społeczeństwie wielokrotnie podnoszona była potrzeba oraz waga monitoringu dla skutecznego wykrywania przestępstw. Biorąc pod uwagę, że najczęstszym miejscem, w którym przejawia się mowa nienawiści pozostaje Internet, działania Wydziału do Walki z Cyberprzestępczością ocenić należy jako pomocne i przydatne narzędzie w ściganiu przestępstw na tle religijnym.

W poniższej tabeli przedstawiono liczbę postępowań wszczętych oraz liczbę przestępstw stwierdzonych z zakresu dyskryminacji wyznaniowej (art. 194), przeszkadzania publicznemu wykonywaniu aktu religijnego lub obrzędów żałobnych (art. 195) oraz obrazy uczuć religijnych (art. 196). Dane statystyczne z lat późniejszych nie są dostępne na stronie internetowej Komendy Głównej Policji, w związku z czym porównanie dotyczy lat 1999–2016.

Tabela 1. Liczba wszczętych postępowań i stwierdzonych przestępstw na podstawie art. 194–196 Kodeksu karnego w latach 1999–2016.

Rok	Dyskryminacja wyznaniowa (art. 194)		Przeszkadzanie publicznemu wykonywaniu aktu religijnego lub obrzędów żałobnych (art. 195)		Obraza uczuć religijnych (art. 196)	
	Liczba postępowań wszczętych	Liczba przestępstw stwierdzonych	Liczba postępowań wszczętych	Liczba przestępstw stwierdzonych	Liczba postępowań wszczętych	Liczba przestępstw stwierdzonych
2016	6	0	13	0	54	46
2015	2	0	14	0	59	32
2014	4	0	16	8	55	38
2013	4	0	11	12	51	54
2012	1	3	13	15	47	51
2011	4	1	12	11	42	33
2010	1	2	14	13	48	52
2009	2	0	6	12	33	39
2008	5	0	19	26	45	49
2007	7	0	13	17	55	57
2006	4	1	15	22	49	38
2005	1	0	27	16	44	88
2004	3	2	20	25	51	44

[¹⁹] <https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/133144,Dzialalnosc-policji-w-obszarze-przestepczosci-motywowanej-nienawiscia.html> (dostęp: 22.06.2020 r.).

2003	6	1	21	44	30	32
2002	0	1	17	15	47	44
2001	1	1	16	12	54	56
2000	1	0	14	15	68	145
1999	3	1	14	23	61	59

Źródło: www.statystyka.policja.pl

Jak wskazują załączone wyżej statystyki, liczba wszczętych oraz stwierdzonych przestępstw z art. 194 Kodeksu karnego w latach 1999–2016 była znikoma. Zdecydowanie więcej przestępstw w tym okresie dotyczyło obrazy uczuć religijnych. Niepokojące są jednak dane dotyczące stwierdzonych przestępstw z art. 194 i 195 Kodeksu karnego (w latach 2015–2015 zostało łącznie wszczętych 35 postępowań, lecz nie stwierdzono ani jednego przypadku dyskryminacji wyznaniowej czy przeszkadzania publicznemu wykonywaniu aktu religijnego lub obrzędów żałobnych).

Poniższe opracowanie przedstawia natomiast rodzaje kar, jakie orzekane były w razie popełnienia najczęściej występującego przestępstwa obrazy uczuć religijnych, określonego w art. 196 Kodeksu karnego.

Tabela 2. Rodzaje orzekanych kar za naruszenie art. 196 Kodeksu karnego w latach 2008–2012.

Rok	2008	2009	2010	2011	2012
Kara grzywny	3	1	1	0	2
Kara ograniczenia wolności	0	2	3	0	3
Kara pozbawienia wolności z warunkowym zawieszeniem jej wykonania	3	10	2	0	4
Kara pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia	1	0	0	0	0

Źródło: <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/>

W badanych latach najrzadziej orzekaną karą za obrazę uczuć religijnych była kara pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia, a więc najsurowsza z możliwych do orzeczenia kar. Mimo, iż surowość kary co do zasady może nie przyczynić się do ograniczenia ilości popełnianych przestępstw, to z pewnością może zmniejszyć poczucie nieuchronności kary, a więc zadziałać w sferze skuteczności wykrycia sprawcy i wykonania kary. Chcąc zatem polepszyć sytuację ofiar przestępstw religijnych, należałoby rozważyć możliwość orzekania bardziej dotkliwych kar dla sprawców tego rodzaju przestępstw.

Przygotowanie funkcjonariuszy policji do prawidłowej i skutecznej reakcji na prześladowania jest także niezwykle istotne. Niestety podczas wykonywania czynności służbowych, policjanci w dalszym ciągu dopuszczają się wielu nieprawidłowości. Policję wskazuje się jako organ ścigania, który najczęściej dopuszcza się naruszeń praw osób pokrzywdzonych. Do negatywnych schematów działania policjantów zalicza się: odmowę przyjmowania zawiadomień o popełnieniu przestępstwa, a nawet wręcz namawianie pokrzywdzonych do rezygnacji ze zgłaszania zawiadomień, nie wszczynanie postępowań karnych z urzędu w przypadkach, w których istnieje uzasadnione podejrzenie popełnienia przestępstwa, używanie niezrozumiałego języka prawnego, który utrudnia pokrzywdzonym zrozumienie, jakie uprawnienia przysługują im w postępowaniu karnym, trudności w prowadzeniu postępowania karnego i w zbieraniu dowodów oraz dopuszczanie się zaniedbań w zakresie zabezpieczania materiału dowodowego, które często prowadzą do umarzania postępowań przygotowawczych. Za przyczyny tego stanu rzeczy uznaje się niejednoznaczną politykę państwa, bagatelizowanie tego typu spraw i nietraktowanie ich w sposób priorytetowy, brak odpowiedniego przeszkolenia funkcjonariuszy policji w zakresie

nietolerancji religijnej, a także pojawiające się w toku postępowania karnego trudności związane m.in. ze zbieraniem materiału dowodowego. Wśród czynników wpływających na brak reakcji lub niewłaściwą reakcję policji, wskazuje się ponadto na bagatelizowanie tego typu zdarzeń, brak wiedzy funkcjonariuszy, a także brak polityki kryminalnej jednoznacznie piętnującej tego typu zachowania (przyzwolenie społeczne, niejednoznaczna postawa prokuratorów i sędziów, sprzeczne orzecznictwo).

Sytuację prześladowanych polepszyć może zwiększenie nakładów finansowych na prowadzenie szkoleń dotyczących przede wszystkim przyjmowania zawiadomień o popełnieniu przestępstwa. Tym niemniej zasadnym wydaje się postulat, aby zasady postępowania policjanta w przypadku ujawnienia przestępstwa na tle religijnym zostały sformułowane jasno i precyzyjnie. Rozważyć należy także wprowadzenie ponadprogramowych kursów specjalistycznych o rozszerzonej tematyce w zakresie przestępstw religijnych, a także wydanie przez Komendanta Głównego Policji wytycznych, które zobowiązywałyby funkcjonariuszy policji do niezwłocznej reakcji na wszelkie przejawy uprzedzeń na tle religijnym. Ponadto zasadnym byłoby rozpowszechnienie wśród policjantów specjalnego podręcznika, który miałby być poświęcony symbolom i hasłom antychrześcijańskim, zawierającego definicje pojęć związanych z tym zjawiskiem oraz wizerunki i opisy symboli oraz haseł nienawiści. Dodatkowo korzystne byłoby rozpowszechnienie ulotek informacyjnych dotyczących uprzedzeń religijnych. Jako narzędzia mogące pomóc policji w zwalczaniu przestępstw na tle religijnym wymienia się także monitoring wizyjny przestrzeni publicznej oraz monitoring Internetu.

Kolejnym organem, który należy przedstawić, ze względu na jego istotną rolę w zwalczaniu przestępstw religijnych jest prokuratura. Mając na uwadze konieczność ujednolicenia praktyki w zakresie postępowań karnych o przestępstwa popełniane na szkodę poszczególniej osoby lub grupy osób z pobudek takich jak m. in. przynależność wyznaniowa oraz z uwagi na potrzebę wyeliminowania występujących w toku postępowań nieprawidłowości, Prokurator Generalny przekazał wytyczne w zakresie prowadzenia postępowań o przestępstwa z nienawiści²⁰. Zgodnie z pkt. 12 przedmiotowych wytycznych, postępowanie przygotowawcze w sprawach o czyny zabronione z art. 119, 256 i 257 Kodeksu karnego powinno być prowadzone, w zależności od potrzeb, przez jedną lub dwie prokuratury rejonowe wyznaczone przez prokuratora okręgowego²¹. W razie większej liczby spraw, po uzyskaniu zgody Prokuratora Generalnego, w danym okręgu może zostać wyznaczonych więcej prokuratur rejonowych. Na każdym etapie postępowania przygotowawczego, prokuratura powinna dążyć do dokonania precyzyjnych i miarodajnych ustaleń odnoszących się do zamiaru sprawcy, poczynionych w oparciu o przeprowadzone dowody. Natomiast, jak wskazuje w wytycznych Prokurator Generalny, czynności z udziałem pokrzywdzonych powinny być dokonywane z poszanowaniem godności pokrzywdzonego oraz tak aby zapobiegać ich wtórnej wiktymizacji.

Ponadto warto wspomnieć, że w ramach wytycznych Prokuratora Generalnego utworzone zostały w strukturach prokuratury odrębne jednostki organizacyjne wyspecjalizowane w prowadzeniu spraw z zakresu przestępczości motywowanej uprzedzeniami. Departament Postępowania Przygotowawczego Prokuratury Generalnej prowadzi stały monitoring spraw, w tym przestępstw z nienawiści, w ramach którego na koniec każdego półrocza przedstawia Prokuratorowi Generalnemu sprawozdanie z badań prawidłowości prowadzenia postępowań karnych. Sprawozdanie kierowane jest w dalszym ciągu do podległych jednostek organizacyjnych prokuratury wraz z zaleceniami merytorycznymi, wydawanymi niezwłocznie po jego sporządzeniu²².

Rozwiązaniem, jakie zostało wprowadzone w celu poprawienia sytuacji prześladowanych jest wprowadzenie nadzoru, mającego eliminować nieprawidłowe rozstrzygnięcia prokuratorów w sprawach

[²⁰] Wytyczne Prokuratora Generalnego z dnia 26 lutego 2014 r. w zakresie prowadzenia postępowań o przestępstwa z nienawiści <https://pk.gov.pl/dzialalnosc/wytyczne-i-zarzadzenia/wytyczne-i-zarzadzenia/> (dostęp: 29.07.2020 r.).

[²¹] E. Kałudek, *Przestępstwa z nienawiści w orzecznictwie i działalności prokuratury* [w:] *Ochrona praw człowieka w polityce migracyjnej Polski i Unii Europejskiej*, Olsztyn 2016, s. 265.

[²²] <https://pk.gov.pl/prokuratura/struktura-organizacyjna/departament-postepowania-przygotowawczego/departament-postepowania-przygotowawczego/> (dostęp: 01.08.2020 r.).

o przestępstwa z religijne. W obecnym stanie prawnym wszystkie podejmowane przez prokuratorów decyzje merytoryczne kończące postępowanie (tj. decyzje o umorzeniu postępowania lub decyzje o odmowie wszczęcia postępowania) podlegają szczególnie wnikliwemu i wewnętrznemu nadzorowi służbowemu. Poprawność i skuteczność tego nadzoru kontrolowana jest w ramach cyklicznych lustracji, które przeprowadzają jednostki nadrzędne prokuratury, czyli prokuratury okręgowe²³. Nadzór ten przyniósł korzyści w postaci znaczącego zmniejszenia liczby umarzanych postępowań z powodu stwierdzenia znikomej szkodliwości społecznej czynu. Warto również podkreślić, że taka praktyka jest przewidziana wyłącznie dla przestępstw z nienawiści. Jeżeli chodzi natomiast o inne kategorie spraw, to w żadnych prawomocne orzeczenia prokuratury kończące postępowanie przygotowawcze nie podlegają kontroli. Wydaje się więc, że dbałość o prawidłowe prowadzenie tego rodzaju spraw jest istotnym elementem polityki prokuratury, co należy ocenić bezspornie pozytywnie.

Inicjatywy przedstawione powyżej, mimo ich pozytywnego wpływu na prawidłowość prowadzenia postępowań przygotowawczych, nie eliminują niestety wszystkich uchybień i problemów. W dalszym ciągu należy wskazać na trudności z wykrywaniem sprawców, ustalaniem motywacji sprawcy oraz z właściwą oceną prawnokarną zachowań. Szczególne komplikacje z wykryciem sprawcy pojawiają się najczęściej w przypadku popełniania przestępstw w Internecie. Zidentyfikowanie abonenta wymaga ustalenia numeru IP urządzenia, z którego dana treść została wysłana, w dalszej części zidentyfikowania adresu i danych osobowych jego właściciela, jak również odpowiedniego zabezpieczenia historii przeprowadzanych rozmów oraz odwiedzanych stron internetowych. Dodatkowo, organy ścigania w celu minimalizowania problemu ustalenia motywacji sprawcy, powinny dążyć do jak najszybszego zabezpieczenia tych dowodów, szczególnie jeżeli chodzi o przestępstwa popełniane za pomocą Internetu. W tym zakresie zarzuca się prokuraturze brak odpowiedniej reakcji lub wręcz bierność.

Ponadto zasadnym jest postulat wprowadzenia obligatoryjnego sporządzania opinii językowych przez językoznawców w każdym postępowaniu przygotowawczym dotyczącym przestępstw religijnych. Prokuratorzy często umarzają postępowania bez przeprowadzenia odpowiedniej analizy wypowiedzi. Taka opinia mogłaby więc w znacznym stopniu pomóc prokuraturze w podejmowaniu właściwej oceny prawnokarnej analizowanego zachowania. Jest to szczególnie istotne na etapie śledztwa, dochodzenia, jak również postępowania sprawdzającego, ponieważ wtedy właśnie najczęściej dochodzi do umarzania bądź odmowy wszczęcia postępowania. Powołanie językoznawców pozwoliłoby na ograniczenie ilości przypadków, w których prokuratorzy opierając się wyłącznie na własnej wiedzy językowej dokonują błędnej interpretacji wypowiedzi.

Do innych trudności prokuratury, które występują w trakcie prowadzenia postępowania przygotowawczego należą przypadki powoływania się na działalność artystyczną, naukową lub kolekcjonerską osób, którym postawiono zarzut posiadania materiałów nawołujących do nienawiści. W przypadku wybrania tematyki znieważającej kult religijny, twórca naraża się na popełnienie przestępstwa obrazy uczuć religijnych z art. 196 Kodeksu karnego. Niektóre środowiska, w szczególności środowiska dziennikarskie zarzucają, że wspomniany przepis stwarza możliwość pozbawienia autorów wolności wypowiedzi, bowiem sposób przekazania treści, pomimo swej dosadności, ich zdaniem, nie stanowi obrazy uczuć. Kwestia ta była poddana spornym wyrokom sądów, które niekiedy zwalniały z odpowiedzialności karnej za znieważanie uczuć religijnych, z uwagi na swobodę wypowiedzi.

Pożądanym wydaje się więc przeprowadzenie kompleksowej analizy tego, jak prokuratura przeciwdziała mowie nienawiści, m.in. pod kątem realizacji wytycznych Prokuratora Generalnego z dnia 26 lutego 2014 r. w tej sprawie.

Organem zajmującym się ściganiem przestępstw mowy nienawiści jest także Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Jednym z zadań Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego (ABW) jest rozpoznawanie, zapobieganie i zwalczanie zagrożeń godzących w bezpieczeństwo wewnętrzne państwa oraz

[23] M. Duda, *Przestępstwa z nienawiści: studium prawnokarne i kryminologiczne*, Olsztyn 2016, s. 122.

jego porządek konstytucyjny²⁴. Katalog przestępstw, którymi zajmuje się ABW określony jest w sposób otwarty, klauzulą generalną, ale w literaturze wskazuje się, że podstawą prowadzenia przez ten organ działań operacyjno-rozpoznawczych w tej kategorii spraw jest art. 13 Konstytucji²⁵. Warto w tym miejscu wspomnieć również o uprawnieniu, które zostało przyznane ABW na mocy ustawy z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach antyterrorystycznych²⁶. W rozumieniu powołanego aktu prawnego, Agencja może nakazać zablokowania dostępności stron internetowych na okres 5 dni, z możliwością przedłużenia (za zgodą prokuratora) na okres 3 miesięcy, w przypadku uznania, że znajdują się na niej treści związane z działaniami o charakterze terrorystycznym. Problemy, na które zwracają uwagę funkcjonariusze Agencji to m.in. brak należytej staranności policjantów przy zabezpieczaniu dowodów przestępstw, a także formułowanie przez nich błędnych kwalifikacji prawnych czynu, które nie uwzględniają motywacji rasistowskiej lub ksenofobicznej sprawcy.

Reasumując całość powyższych rozważań poczynionych w niniejszym rozdziale, w zwalczaniu przestępstw na tle wyznaniowym obok policji wskazuje się również na prokuraturę i Agencję Bezpieczeństwa Wewnętrznego. Z przytoczonych danych statystycznych wynika, że wykrywalność przestępstw religijnych pozostaje na stosunkowo niskim poziomie. Elementem jaki warunkuje prawidłową reakcję funkcjonariuszy na przestępstwa motywowane nienawiścią jest ich edukacja w tym zakresie. Negatywnie należy ocenić natomiast uchybienia, których dopuszczają się policjanci w praktyce zwalczania przestępstw religijnych. Przytaczane źródła wskazują na przypadki braku reakcji na popełnienie przestępstwa mowy nienawiści czy dopuszczania się nieprawidłowości na etapie przyjmowania zgłoszenia popełnienia przestępstwa, co w efekcie prowadzi do naruszania praw pokrzywdzonych. Postulaty o zwiększeniu nakładów na szkolenia, rozpowszechnieniu wśród policjantów podręcznika, w którym znalazłyby się informacje na temat mowy nienawiści oraz o wydaniu przez Komendanta Głównego Policji wytycznych, wydają się być zasadne. Względem działań prokuratury na aprobatę zasługuje nadzór rozstrzygnięć kończących postępowanie przygotowawcze, wprowadzenie przez Prokuratora Generalnego wytycznych dotyczących postępowań w sprawie przestępstw z nienawiści, a także utworzenie w strukturach prokuratury wyspecjalizowanych jednostek organizacyjnych, zajmujących się omawianym rodzajem przestępczości. Odnośnie postulatów zmian zasadne wydaje się wprowadzenie wymogu przeprowadzania obowiązkowej opinii językowej w każdym postępowaniu przygotowawczym dotyczącym przestępstw mowy nienawiści. Rekomendowany jest również przegląd wszystkich spraw, jakie w ostatnich latach zostały umorzone przez policję bądź prokuraturę, w których możliwe było postawienie zarzutów popełnienia przestępstw na tle religijnym.

IV. Środki administracyjnoprawne w zwalczaniu mowy nienawiści oraz zapewniające wolność sumienia i wyznania

Do środków administracyjnoprawnych, które pomagają zwalczyć mowę nienawiści oraz zapewnić wolność sumienia i wyznania, należy zaliczyć pełnienie nadzoru nad mediami przez Krajową Radę Radiofonii i Telewizji.

Obowiązek zwalczania mowy nienawiści przez Krajową Radę Radiofonii i Telewizji wynika z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Zgodnie z art. 213 Konstytucji RP, organ ten stoi na straży wolności słowa, prawa do informacji oraz interesu publicznego w radiofonii i telewizji. Z kolei w interesie

[²⁴] Art. 5 ust. 1 ustawy z dnia 24 maja 2002 r. o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Agencji Wywiadu (t. j. Dz.U. 2020 poz. 27, ze zm.).

[²⁵] Zgodnie z art. 13 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Zakazane jest istnienie partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszystów i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa.

[²⁶] T. j. Dz.U. 2019 poz. 796, ze zm.

publicznym leży zapobieganie szerzeniu działań i opinii, które mogłyby nawoływać do przemocy lub nienawiści, czyli również wypowiedzi, które znajdują się w pojęciu mowy nienawiści²⁷. Szczegółowe kompetencje kontrolne Krajowej Rady określa ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji²⁸ (dalej jako: Ustawa o radiofonii i telewizji). Zgodnie z art. 18 ust. 1 tego aktu, audycje lub inne przekazy nie mogą propagować działań sprzecznych z prawem i z polską racją stanu. Zakazane jest również propagowanie w audycjach postaw i poglądów sprzecznych z moralnością i dobrem społecznym. W szczególności, audycje nie mogą zawierać treści nawołujących do nienawiści lub dyskryminujących ze względu na wyznanie. Biorąc pod uwagę treść powyższego przepisu wskazać należy, że ustawa zakazała propagowania przestępstw mowy nienawiści, a więc tych stypizowanych w art. 256, 257 i 119 Kodeksu karnego. W zakresie działań sprzecznych z prawem znalazły się również naruszenia dóbr osobistych, które chronione są na podstawie art. 23 i 24 Ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny²⁹ (dalej jako: Kodeks cywilny). Istotny w kontekście zwalczania mowy nienawiści jest również ust. 2 omawianego przepisu, w nim bowiem ustanowiono nakaz zgodności emitowanych treści z przekonaniem religijnym. Jak stanowi art. 18 ust. 2 Ustawy o radiofonii i telewizji, audycje lub inne przekazy powinny szanować przekonania religijne odbiorców, a zwłaszcza chrześcijański system wartości. W literaturze dominuje stanowisko, że przy określaniu granic ochrony obejmowanej przez ten przepis, należy kierować się „przeciętną wrażliwością”. Innymi słowy, należy odnieść się do kryterium obiektywności, przy czym ustalenia wymaga, czy przeciętny wyznawca danej religii czułby się urażony w konkretnej sytuacji daną wypowiedzią³⁰. Wydaje się, że metoda odwoływania się do wrażliwości przedstawiciela danej zbiorowości, a nie do tzw. modelowego obywatela, powinna zasługiwać na aprobatę. Mechanizm ten w większym stopniu odpowiada bowiem potrzebom zwalczania obrazy przekonań religijnych. Istnienie powyższej regulacji jest zatem dodatkowym, pomocnym narzędziem służącym do poprawy sytuacji prześladowanych chrześcijan. Powyższe rozważania uzasadniają stwierdzenie, że art. 18 ust. 1 i 2 Ustawy o radiofonii i telewizji zawiera szerokie spektrum wartości, które mogą stanowić podstawę do zwalczania uprzedzeń religijnych w radiu i telewizji.

Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji w zakresie prowadzonych kontroli powinna dążyć do zachowania równowagi między prawnym obowiązkiem zwalczania mowy nienawiści a gwarancją swobody wypowiedzi. Prawdliwość realizowanych działań, a w efekcie skuteczność zwalczania mowy nienawiści w dużej mierze determinowana jest niezależnością oraz właściwym przygotowaniem do pełnionych funkcji Przewodniczącego Krajowej Rady oraz pozostałych jej członków. Pozytywnie więc należy ocenić ustanowiony w art. 214 ust. 2 Konstytucji RP zakaz przynależności członków Krajowej Rady do partii politycznych, związków zawodowych oraz zakaz prowadzenia działalności publicznej, której nie można pogodzić z godnością wykonywanej funkcji. Powyższy przepis zasadniczo wyklucza możliwość pełnienia tego urzędu przez osoby, które w przeszłości publicznie posługiwały się mową nienawiści. Nie do pogodzenia z godnością pełnionej funkcji jest bowiem używanie mowy nienawiści przez osoby, które mają prawny obowiązek ją zwalczać. Omawiany przepis art. 214 Konstytucji w ust. 1 stanowi, że członkowie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji powoływani są przez Sejm, Senat i Prezydenta Rzeczypospolitej. Upolitycznienie tego organu może wpłynąć negatywnie na obiektywność prowadzeniu kontroli. W literaturze podkreśla się, że odpolitycznienie Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji doprowadziłoby do skuteczniejszego zwalczania mowy nienawiści w mediach³¹.

[²⁷] M. Krotoszyński, Trzecia droga: środki administracyjne w zwalczaniu mowy nienawiści (głos w dyskusji) [w:] M. Wyrzykowski, R. Wierszewski, A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias (red.), *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa 2010, s. 122.

[²⁸] T. j. Dz.U. 2020 poz. 805, ze zm.

[²⁹] T. j. Dz.U. 2019 poz. 1145, ze zm.

[³⁰] A. Kalisz, Przekaz medialny o charakterze mowy nienawiści w kontekście art. 18 ustawy o radiofonii i telewizji, [w:] W. Pływaczewski, M. Duda (red.), *Mowa nienawiści a prawo na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych*, Olsztyn 2017, s. 117.

[³¹] M. Krotoszyński, op. cit., s. 119.

Podsumowując, ustawodawca nie tylko nałożył na Krajową Radę obowiązek zwalczania mowy nienawiści, ale też przyznał jej odpowiednie środki do realizacji tego zadania. Pozytywnie należy ocenić szeroki wachlarz wartości, którymi można uzasadniać zwalczanie mowy nienawiści. Na marginesie warto również wspomnieć o regulacji dotyczącej możliwości nałożenia sankcji w przypadku nieprzestrzegania obowiązków przewidzianych w ustawie. Przewodniczący Krajowej Rady może wezwać dostawcę usługi medialnej do zaniechania działań w zakresie dostarczania usług medialnych, jeżeli naruszają one przepisy ustawy, uchwały Krajowej Rady lub warunki koncesji bądź może wydać decyzję nakazującą zaniechania przez dostawcę usługi medialnej działań w powyższym zakresie. W przypadku niewykonania obowiązku określonego w decyzji, Przewodniczący Krajowej Rady może także nałożyć na osobę kierującą nadawcą karę pieniężną. Działania te mają charakter fakultatywny. Z kolei w razie, gdy nadawca dopuścił się naruszeń obowiązków określonych w art. 18 ust. 1 i 2 ustawy o radiofonii i telewizji, Przewodniczący Krajowej Rady, zgodnie z art. 53 ust. 1 ustawy, wydaje decyzję nakładającą na nadawcę karę pieniężną w wysokości do 50% rocznej opłaty za prawo do dysponowania częstotliwością przeznaczoną do nadawania programu.

W prawie administracyjnym istnieją ponadto środki, które mogą zwalczać uprzedzenia religijne w sposób pośredni. Ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r. Prawo prasowe³² nakłada obowiązek sprostowania nieprawdziwych lub nieścisłych wiadomości. Zadaniem dziennikarza jest służba społeczeństwu i państwu. Dziennikarz ma obowiązek działania zgodnie z etyką zawodową i zasadami współżycia społecznego, w granicach określonych przepisami prawa. Na wniosek zainteresowanej osoby fizycznej, osoby prawnej lub jednostki organizacyjnej niebędącej osobą prawną, redaktor naczelny właściwego dziennika lub czasopisma jest obowiązany opublikować bezpłatnie rzeczowe i odnoszące się do faktów sprostowanie nieścisłej lub nieprawdziwej wiadomości zawartej w materiale prasowym. Środek ten może mieć pośrednio zastosowanie w celu zwalczania przestępstw motywowanych nienawiścią. W ustawie z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym³³ został natomiast ustanowiony obowiązek organów administracyjnych ochrony osób narażonych na wrogość lub dyskryminację.

Prawo budowlane obliguje z kolei do usuwania szpecących napisów z budynków. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane³⁴ zobowiązuje właściciela lub zarządcę do użytkowania obiektu budowlanego w sposób zgodny z jego przeznaczeniem oraz do utrzymywania go w należyтым stanie estetycznym i technicznym. Obiekt budowlany powinien być utrzymywany w odpowiednim stanie technicznym i estetycznym. W wypadku stwierdzenia, że wygląd zewnętrzny budynku oszpeca otoczenie, odpowiedni organ nadzoru budowlanego może wezwać właściciela lub zarządcę do usunięcia naruszenia. Rzecznik Praw Obywatelskich stoi na stanowisku, że umieszczanie napisów o charakterze nienawistnym na zewnętrznych ścianach budynku może stanowić naruszenie standardów zawartych w prawie budowlanym i oszpecać otoczenie w takim stopniu, które będzie podstawą interwencji właściwego organu i wezwania do ich usunięcia. Rzecznik zwrócił się do Głównego Urzędu Nadzoru Budowlanego o informowanie go o działaniach podjętych w celu ujednolicenia stosowania przez organy nadzoru przepisów ustawy o prawie budowlanym. W odpowiedzi na te prośby Główny Urząd Nadzoru Budowlanego wyjaśnił, że ocena, czy obiekt budowlany oszpeca swym wyglądem otoczenie należy każdorazowo do miejscowego organu prowadzącego konkretne postępowanie. W przypadku zamieszczenia na obiekcie budowlanym napisów o nienawistnej treści, nadzór budowlany powinien poinformować o tym organy ścigania. Wątpliwości co do prawidłowości regulacji ustawy o prawie budowlanym budzi może nieostry i oceny charakter użytych przesłanek, jak również brak istnienia ich prawnej definicji. Swoboda interpretacyjna pojęć takich jak „należyty stan estetyczny” prowadzić może

[³²] T. j. Dz.U. 2018 poz. 1914, ze zm.

[³³] T. j. Dz.U. 2017 poz. 823, ze zm.

[³⁴] T. j. Dz.U. 2019 poz. 1145, ze zm.

do powstawania rozbieżności w stosowaniu przepisów przez organy nadzoru budowlanego, a co za tym idzie, do nieprawidłowości w zwalczaniu przestępstw motywowanych uprzedzeniami na tle religijnym.

Kraje europejskie na różne sposoby regulują kwestie wolności sumienia i wyznania. Regulacje prawne przeciwko mowie nienawiści w ustawach dotyczących przekazów medialnych wprowadziły obok Polski jedynie dwa państwa Unii Europejskiej: Francja i Węgry. W niektórych państwach takich jak Czechy, Dania czy Austria, przestępstwa związane z mową nienawiści wpisane są w sposób mniej lub bardziej bezpośredni do kodeksu karnego. W innych krajach takich jak Belgia, przeciwdziałaniu prześladowaniom służą specjalne przepisy – w przypadku tego kraju jest to ustawa z dnia 30 lipca 1981 roku o represjonowaniu niektórych aktów inspirowanych rasizmem lub ksenofobią³⁵. W kilku państwach konieczność ścigania mowy nienawiści wpisana jest do konstytucji, jak w przypadku Estonii, gdzie stanowi o tym wprost art. 12 (oprócz tego osobny przepis regulujący tę kwestię ma estoński kodeks karny). Prześladowań zabraniają również ustawy zasadnicze np. Belgii, Węgier oraz Słowacji³⁶.

Swoboda wypowiedzi jest silnie chroniona przez konstytucję Niemiec. Mimo szerokiej ochrony jaką przewiduje konstytucja Niemiec, w ustawie zasadniczej znalazł się również zapis, że wolności obywatelskie mogą zostać ograniczone z uzasadnionych względów przez zapisy prawa szczególnego. Penalizacji mowy nienawiści poświęconych jest kilka artykułów niemieckiego kodeksu karnego.

Odrębne podejście do mowy nienawiści prezentują Stany Zjednoczone, gdzie swoboda wypowiedzi uznawana jest za jedną z najważniejszych swobód obywatelskich, co wielokrotnie zostało potwierdzone w wyrokach sądów. W związku z tym Amerykanie często postrzegają regulacje mające na celu zwalczanie mowy nienawiści jako ograniczenie kluczowej swobody obywatelskiej.

Biorąc pod uwagę opisane wyżej środki administracyjnoprawne przeciwdziałające mowie nienawiści oraz zapewniające wolność sumienia i wyznania, a także porównując je z regulacjami, jakie wprowadziły inne kraje, należy ocenić pozytywnie rozwiązania jakie wprowadził polski ustawodawca. Wynikający z ustawy o radiofonii i telewizji zakaz propagowania w audycjach i innych przekazach medialnych działań sprzecznych z prawem, w tym treści nawołujących do nienawiści lub dyskryminujących ze względu na rasę, niepełnosprawność, płeć, wyznanie lub narodowość – nie wyeliminuje jednak języka nienawiści z przestrzeni medialnej, jeśli nie pójdą za nim konkretne działania Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji. Krajowa Rada powinna angażować się w walkę z mową nienawiści, np. poprzez inicjowanie i wspieranie samoregulacji w zakresie dostarczania usług medialnych w trybie art. 18 wspomnianej wyżej ustawy. Działaniem jakie może podjąć Rada w celu polepszania sytuacji prześladowanych, jest wydanie rekomendacji na temat mowy nienawiści oraz upowszechnianie umiejętności świadomego korzystania z mediów (edukacji medialnej). Istotne wydaje się być również podjęcie współpracy przez Krajową Radę z innymi organami państwowymi, organizacjami pozarządowymi i instytucjami w zakresie edukacji medialnej.

V. Środki cywilnoprawne w zwalczaniu mowy nienawiści oraz zapewniające wolność sumienia i wyznania

Przeciwdziałanie prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym na płaszczyźnie prawa cywilnego przejawia się przede wszystkim w przepisach art. 23 w zw. z art. 24 Kodeksu cywilnego. Art. 23 Kodeksu cywilnego zapewnia cywilnoprawną ochronę dóbr osobistych jednostek. Katalog chronionych tym przepisem wartości ma charakter otwarty, ale wyszczególniono w nim, że chodzi m.in. o zdrowie, wolność, cześć, swobodę sumienia lub nazwisko. Na potrzeby niniejszej koncepcji

[³⁵] Równouprawnienie w praktyce. Kluczowe Opinie 2005. Komisja Europejska Dyrekcja Generalna ds. Zatrudnienia, Spraw Społecznych i Równości Szans Jednostka D3.

[³⁶] J. Kościółek, Mowa nienawiści w przestrzeni publicznej. Raport z badań prasy w 2014 roku, Kraków 2015.

pojęcie „dobro osobiste” rozumiane będzie jako pewna zobiektywizowana wartość niemajątkowa (a więc odnosząca się do świata uczuć lub stanu psychicznego), która jest nierozzerwalnie połączona z człowiekiem³⁷, zaś swoboda sumienia rozumiana będzie jako stan wolny od ingerencji w sferę przekonań, poglądów i wyobrażeń oraz obejmować będzie także swobodę wyznawania lub niewyznawania religii i wykonywania lub niewykonywania praktyk religijnych. Gwarancja ochrony dóbr osobistych wynikająca z art. 23 Kodeksu cywilnego stanowi jednocześnie podstawę dla roszczenia określonego w art. 24 tej ustawy. Przepis ten uprawnia osobę, której dobro osobiste zostało zagrożone cudzym działaniem do żądania jego zaniechania (zaprzestania prześladowania), chyba, że działanie to nie jest bezprawne. Natomiast w przypadku, gdy działanie naruszy dobro osobiste jednostki, ma ona prawo żądać od osoby, która dopuściła się tego naruszenia dopełnienia czynności potrzebnych do usunięcia jego skutków, w szczególności poprzez złożenie oświadczenia o odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie (np. przeprosin). Ponadto osoby, których dobra osobiste zostały naruszone, mogą żądać zadośćuczynienia pieniężnego, wpłaty określonej sumy pieniężnej na cel społeczny albo naprawienia szkody na zasadach ogólnych Kodeksu cywilnego.

Należy rozróżnić możliwość zastosowania art. 23 i 24 Kodeksu cywilnego w kontekście przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym, które po pierwsze polegają na prześladowaniu konkretnej jednostki, a po drugie tymi, w których prześladowania dotyczą całych grup. W literaturze nie ma wątpliwości co do tego, że dobra osobiste konkretnej prześladowanej osoby podlegają ochronie prawa cywilnego. Przy ocenie czy doszło do zagrożenia lub naruszenia takiego dobra sąd kieruje się kryterium obiektywności, a więc bierze pod uwagę przeciętną ocenę społeczeństwa, a nie subiektywne odczucie poszkodowanego³⁸.

W odniesieniu natomiast do prześladowania całych grup społecznych w literaturze przeważa z kolei pogląd, iż ochrona takowych nie może być przedmiotem jednostkowych spraw o ochronę dóbr osobistych. Już w 2006 roku Sąd Najwyższy stwierdził, że:

w przypadku zniesławiającego zarzutu pod adresem większej liczby zbiorowo określonych osób, czyli tak zwanego kolektywnego znieważenia, osoba wchodząca w skład danej zbiorowości może domagać się ochrony swoich dóbr osobistych tylko wtedy, gdy jest możliwe stanowcze ustalenie, że zniesławiająca wypowiedź jej dotyczyła. Dla identyfikacji określonej osoby jako podmiotu naruszonych praw osobistych zarzutem pod adresem większej liczby zbiorowo określonych osób nie wystarcza stwierdzenie przynależności do danej grupy. Twierdzenie, że wypowiedź skierowana pod adresem grupy lub grupy o niedającym się precyzyjnie oznaczyć składzie osobowym dotyczyła konkretnego jej członka, można uznać za uzasadnione w razie udowodnienia, iż dotyczyła ona wszystkich bez wyjątku członków grupy lub konkretnej osoby wchodzącej w skład grupy³⁹.

Prawo cywilne w przeciwieństwie do prawa karnego służy głównie ochronie interesu pojedynczych osób, a nie całych zbiorowości⁴⁰. W konsekwencji cywilnoprawna ochrona pojedynczych członków obrażanych grup jest możliwa wyłącznie przy założeniu, że taka ingerencja w grupę bezpośrednio narusza dobra osobiste jednostek. Taki pogląd znacząco ogranicza możliwość dochodzenia roszczeń w przypadkach naruszania dóbr osobistych chrześcijan jako grupy, a przecież w rzeczywistości w większości z takimi incydentami mamy do czynienia. Wobec powyższego należy przyjąć, iż ochrona oferowana przez prawo cywilne w odniesieniu do chrześcijan, jako grupy, jest iluzoryczna oraz dostępna w przypadkach, gdy zjawisko przestępstw z nienawiści dotyka konkretnej osoby. Na uwzględnienie zasługuje zatem postulat ewentualnej zmiany przepisów w tym zakresie. Dochodzenie

[³⁷] B. Gawlik, Ochrona dóbr osobistych. Sens i nonsens koncepcji tzw. praw podmiotowych osobistych, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1985, z. 41, s. 140.

[³⁸] Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2001 r., sygn. Akt V CKN 195/01, Legalis 52691.

[³⁹] Wyrok Sądu Najwyższego z 21 września 2006 r., sygn. akt I CSK 118/06, Legalis 80087.

[⁴⁰] [http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-853-2018/\\$file/8-020-853-2018.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-853-2018/$file/8-020-853-2018.pdf), s. 20 (dostęp: 22.08.2020 r.).

roszczeń szczególnie utrudnia spoczywający na powodzie ciężar dowodzenia, że wypowiedź lub zachowanie skierowane do grupy bezpośrednio narusza jego dobro osobiste. Kodeks cywilny mógłby znaleźć szersze zastosowanie przy znieważaniu grup osób przy zróżnicowaniu stopnia dowodzenia w zależności od wielkości grupy. Oczywiście, o ile w przypadku grup, które liczą tysiące członków skonkretyzowanie czyje dobro osobiste zostało naruszone jest często niemożliwe, to w przypadku grup mniej licznych atak na całą zbiorowość mógłby oznaczać atak konkretne jednostki. Wydaje się więc, że przyjęcie domniemania prawnego, że zachowanie w stosunku do grupy osób naruszyło dobra osobiste każdej jednostki należącej do tej grupy, jest uzasadnione. Rozważyć również należy wprowadzenie możliwości dochodzenia roszczeń w tym zakresie odpowiednią regulacją w ramach ustawy o dochodzeniu roszczeń w postępowaniu grupowym.

Kolejną okolicznością mogącą utrudnić dochodzenie roszczeń z tytułu naruszenia dóbr osobistych, zakorzenioną w istocie prawa cywilnego, jest konieczność podania przez osobę chcącą wytoczyć powództwo cywilne o ochronę dóbr osobistych danych strony pozwanej. Wiąże się to z koniecznością ustalenia przez powoda imienia, nazwiska oraz adresu zamieszkania sprawcy naruszeń. Jest to szczególnie utrudnione w przypadku, gdy do naruszenia dóbr osobistych dochodzi przy pomocy Internetu. Osoby chcące wytoczyć powództwo mogą zwrócić się o udostępnienie tych danych do podmiotu, który je przetwarza. Niestety jednak w praktyce podmioty przetwarzające dane osobowe odmawiają ich udostępnienia, w obawie przed naruszeniem prawa ochrony danych osobowych. W przypadku odmowy pokrzywdzony może wystąpić do Głównego Inspektora Danych Osobowych. Jednakże jak zauważył Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar procedura taka jest nieefektywna⁴¹. Inną możliwością jest ustalenie tych danych na drodze postępowania karnego, jednakże również jest to sposób żmudny i czasochłonny, a ponadto instytucje procesu karnego zostały powołane do innych celów i nie powinny być wykorzystywane jako narzędzie do ustalania danych osobowych sprawcy naruszenia, w celu późniejszego wytoczenia przeciwko niemu procesu cywilnego. W kontekście rozwiązania tego problemu interesującą wydaje się konstrukcja tzw. „ślepego pozwu”, która opiera się na umożliwieniu dochodzenia roszczeń od jednostki o nieznaną tożsamość. Wydaje się, że implementacja „ślepego pozwu” przyczyniłaby się do zwiększenia skuteczności omawianego środka w zwalczaniu mowy nienawiści. 20 czerwca 2017 r. wpłynął do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne, który dotyczył wzmocnienia ochrony prawnej obywateli w zakresie ochrony dóbr osobistych, a w szczególności ułatwienia obywatelom dochodzenia roszczeń na drodze cywilnej w przypadkach naruszeń dóbr osobistych, do których dochodzi za pośrednictwem Internetu, jednakże został on odrzucony już w pierwszym czytaniu⁴². Projekt zakładał wprowadzenie konstrukcji polegającej na możliwości wniesienia pozwu bez wskazania danych osobowych pozwanego, ale powód zobowiązany byłby:

1. przytoczyć treść wypowiedzi naruszających jego dobra osobiste, podając adres URL zasobu danych internetowych, na którym zostały opublikowane, datę i godzinę publikacji oraz nazwę profilu lub login użytkownika,
2. złożyć oświadczenie, że zarówno przed, jak i po opublikowaniu tych wypowiedzi nie naruszył dóbr osobistych pozwanego,
3. złożyć oświadczenie, że podjął próbę powiadomienia pozwanego za pośrednictwem Internetu o zamiarze wytoczenia przeciwko niemu powództwa, bądź, że powiadomienie takie nie było możliwe,

[⁴¹] <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wystapienie%20do%20Ministra%20Sprawiedliwosci%20ows%20zwalczenia%20mowy%20nienawisci%20w%20internecie%2017.05.2016.pdf>, (dostęp: 22.08.2020 r.).

[⁴²] Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne dostępny pod adresem: http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=AB68Co_58318BDB2DC125815A002572D1 (dostęp: 22.08.2020 r.).

4. dołączyć do pozwu zapis wypowiedzi naruszających jego dobra osobiste oraz wszystkich wypowiedzi powoda i pozwanego, które nastąpiły przed lub po opublikowaniu zakwestionowanych wypowiedzi, jeżeli mają związek lub odnoszą się do tych wypowiedzi.

Projekt zakładał również, że niezwłocznie po wniesieniu sprawy sąd dokonywałby jej wstępnego badania, polegającego na przeanalizowaniu treści wypowiedzi powoda i pozwanego. Sąd odrzucałby pozew, jeżeli roszczenie byłoby oczywiście bezzasadne lub jeżeli treść wypowiedzi wskazywałaby na obustronne naruszenie dóbr osobistych przez powoda i pozwanego. Jeżeli pozew nie podlegałby odrzuceniu, sąd niezwłocznie zwróciłby się do operatora publicznej sieci telekomunikacyjnej lub dostawcy publicznie dostępnych usług telekomunikacyjnych o udostępnienie danych, w celu ustalenia danych osobowych pozwanego. Niezwłocznie po uzyskaniu danych, sąd doręczałby pozwanemu pozew, zarządzając wniesienie odpowiedzi na pozew w wyznaczonym terminie, nie krótszym niż dwa tygodnie. Zgodnie z uzasadnieniem do projektu ustawy podstawowym sposobem przeciwdziałania naruszeniom dóbr osobistych poza oczywistymi działaniami edukacyjnymi jest wyposażenie obywateli w skuteczne sposoby obrony ich praw, przy czym obok sankcji prawa karnego, powinny istnieć odpowiednie instrumenty, gwarantujące osobom pokrzywdzonym możliwość dochodzenia roszczeń na drodze cywilnej. Aktualnie obowiązujące przepisy prawa cywilnego są niewystarczające dla zapewnienia możliwości dochodzenia ochrony przed sądem w przypadku naruszeń do których dochodzi w Internecie.

Inną ciekawą propozycją, która również została przedstawiona w ww. projekcie ustawy było dodanie organizacjom pozarządowym uprawnienia wytaczania powództw na rzecz osób fizycznych za ich zgodą. Takie rozwiązanie obecnie funkcjonuje już w Kodeksie postępowania cywilnego⁴³, jednakże dotyczy ono spraw z zakresu alimentów, ochrony środowiska, ochrony konsumentów, ochrony praw własności przemysłowej i ochrony równości oraz niedyskryminacji. Zgodnie z projektem ustawy do katalogu spraw miałyby zostać dodane sprawy o ochronę dóbr osobistych. Jak słusznie zauważono w uzasadnieniu projektu ustawy istotną barierą, z którą stykają się osoby chcące dochodzić swych praw na drodze cywilnej jest brak fachowej wiedzy. Dlatego dobrym rozwiązaniem byłoby przyznanie im możliwości skorzystania w tym zakresie z pomocy świadczonej przez organizacje pozarządowe. Dodatkową zaletą takiego rozwiązania byłby brak konieczności ponoszenia opłat sądowych, ponieważ opłaty te obciążałyby organizację pozarządową.

Podsumowując, należy pozytywnie ocenić fakt, że ochrony roszczeń z tytułu naruszenia dóbr osobistych dochodzić może każda osoba, oraz że katalog dóbr osobistych jest otwarty. Należy jednak zwrócić uwagę na trudności związane z kwestią dowodową w przypadku naruszania dóbr osobistych poprzez działania lub zaniechania skierowane wobec grup osób oraz trudności związane z ustaleniem tożsamości osób naruszających dobra osobiste, szczególnie w Internecie. Postulowane rozwiązanie polegające na złagodzeniu ciężaru dowodowego oraz wprowadzeniu konstrukcji „ślepego pozwu” powinny przyczynić się do pełniejszego rzeczywistego stosowania istniejących już przepisów o ochronie dóbr osobistych. Warto również rozważyć rozszerzenie katalogu spraw, w których powództwa mogłyby wytaczać organizacje pozarządowe, ponieważ ograniczyłoby to znaczące bariery jakimi jest brak fachowej wiedzy oraz koszty postępowania.

VI. Cyberprzemoc – walka z mową nienawiści w Internecie

W Internecie znaleźć można bardzo dużo treści, które mają znamiona mowy nienawiści. Treści te przybierają formę tekstu, grafik i filmów. W ostatnim czasie odczuwalne jest nasilenie atmosfery wzajemnej wrogości w przestrzeni publicznej. Z przejawami mowy nienawiści w Internecie niezwykle

[43] Art. 61 Ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (t. j. Dz.U. 2019 poz. 1460, ze zm.).

trudno jest walczyć. Po pierwsze dlatego, że „w Internecie nic nie ginie”⁴⁴, obraźliwa grafika usunięta z jednej strony internetowej niemal natychmiast pojawia się na kilku kolejnych stronach internetowych. Po drugie, w rozprzestrzenianiu się mowy nienawiści w sieci pomaga anonimowość. Po trzecie, walkę z obraźliwymi wpisami w Internecie utrudnia jego ogólnoświatowy charakter. Po czwarte, ofiary często nie wiedzą do kogo można zwrócić się o pomoc. Podsumowując, wszystkie powyższe okoliczności, w tym w szczególności bierność ofiar i świadków, a także poczucie anonimowości, sprawia, że osoby posługujące się mową nienawiści pozwalają sobie na dużo bardziej agresywne zachowania niż w realnym świecie. Potrzeba podjęcia działań mających na celu walkę z mową nienawiści została już zauważona, ale niestety w sposób wybiórczy. W grupach osób wymienianych jako narażonych na mowę nienawiści bardzo rzadko wymienia się chrześcijan⁴⁵.

Wydaje się, że najistotniejszym działaniem, które należy podjąć jest uświadomienie społeczeństwu istnienia problemu prześladowania chrześcijan i uprzedzeń na tle religijnym oraz jego wagi. W kontekście walki z mową nienawiści w Internecie szczególnie ważnym jest uświadomienie tego problemu administratorom komercyjnych portali oraz uwrażliwienie ich na obowiązek moderowania, filtrowania i blokowania komentarzy, które mogą być mową nienawiści. Z aktualnie obowiązującej ustawy z dnia 18 lipca 2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną⁴⁶ wynika odpowiedzialność administratora strony internetowej za obelżywe wpisy lub komentarze. Administratorzy serwisów internetowych świadczący usługę hostingu (przechowania i udostępniania treści w Internecie) – bez znaczenia czy dotyczy to portali społecznościowych, portali informacyjnych, sklepów internetowych, czy usługodawców prowadzących serwisy poczty elektronicznej – nie mają oni obowiązku moderowania wprowadzanych przez użytkowników oraz następnie przechowywanych przez siebie treści, co wynika wprost z art. 15 ww. ustawy. Powstaje więc pytanie, kiedy ta odpowiedzialność się aktualizuje. Czy administrator powinien we własnym zakresie blokować treści stanowiące mowę nienawiści? Na to pytanie odpowiedział Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 30 września 2016 r.⁴⁷. Zgodnie z tym wyrokiem:

Przepis art. 14 ust. 1 ustawy z dnia 18 lipca 2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną wyłącza odpowiedzialność administratora portalu internetowego udostępnianego jego użytkownikom w celu dokonywania przez nich anonimowej publikacji swych opinii na temat opublikowanego artykułu prasowego, wówczas gdy nie wie on o bezprawnym charakterze przechowywanych i udostępnianych danych korzystających z usług hostingu. Jako wiedzę administratora o inkryminowanych komentarzach internautów w rozumieniu tego przepisu, należy zakwalifikować sytuację, kiedy administrator w związku z doświadczeniem z dotychczasowej działalności na polu świadczenia usług hostingu liczy się z realną możliwością dokonywania przez internautów wpisów o treści naruszającej dobra osobiste konkretnych osób, a to w związku z treścią artykułu prasowego, pod którym anonimowi internauci zamieszczają swoje opinie i godząc się z tym nie podejmuje stosownych działań, pomimo zatrudniania pracowników, którzy zajmują się także usuwaniem wpisów naruszających interesy ekonomiczne administratora (chodzi np. o wpisy będące reklamą czy informacją handlową internautów) oraz pomimo wiedzy, że system automatycznej filtracji używanego przez internautów słownictwa nie jest skuteczny.

Wynika z tego, że aby administrator strony ponosił odpowiedzialność za wpisy lub komentarze stanowiące mowę nienawiści, musi o nich wiedzieć albo przynajmniej liczyć się z realną możliwością zamieszczania przez internautów takich wpisów lub komentarzy, a mimo to nadal udostępniać je na stronie. Co istotne z ww. wyroku wynika również, że to na administratorze spoczywa ciężar udowodnienia, że nie wiedział o bezprawnym charakterze wpisów lub komentarzy. W praktyce wydaje się to

[⁴⁴] J. Hryszko, W Internecie nic nie ginie, <https://fundacijapoint.pl/2017/02/w-internecie-nic-nie-ginie/> (dostęp: 5.09.2020 r.).

[⁴⁵] <https://ordoiuris.pl/edukacja/nie-dla-zideologizowanego-programu-wychowawczego-petycja-ordo-iuris> (dostęp: 5.09.2020 r.).

[⁴⁶] T. j. Dz.U. 2020 poz. 344 ze zm.

[⁴⁷] Wyrok Sądu Najwyższego z 30 września 2016 r., sygn. I CSK 598/15, Legalis 1537146.

bardzo trudne do udowodnienia, ponieważ powszechne jest zamieszczanie w regulaminach portali zapisów mówiących o prawie do usunięcia obraźliwych wpisów, instalowanie systemów automatycznie filtrujących wpisy czy nawet zatrudnianie pracowników, którzy zajmują się weryfikacją wpisów i już takie działanie świadczy o tym, że administrator strony wie o możliwości pojawienia się obraźliwych wpisów. Wyróżnić możemy dwa rodzaje moderacji wpisów na stronach internetowych – premoderację i postmoderację. Premoderacja polega na uprzednim akceptowaniu treści wpisu na stronie internetowej przez administratora. Zauważyć należy, że z uwagi na uprzednią akceptację treści istniałaby szansa na zdecydowanie skuteczniejszą eliminację mowy nienawiści z Internetu. Z drugiej jednak strony metoda ta wymaga dużego zaangażowania czasu i środków. Zbliża się ona również niebezpiecznie do instytucji cenzury. Ponadto duże znaczenie będzie miał tu czynnik ludzki. To pracujący dla administratora moderatorzy dyskusji, posiadający własne przekonania, decydowałiby jaka treść może, a jaka nie może pojawić się publicznie, co groziłoby manipulowaniem dyskusją. Administratorzy mogą stosować tak zwaną premoderację punktową polegającą na śledzeniu wpisów pod poszczególnymi, wybranymi, publikacjami na tematy wywołujące kontrowersje. Drugim rodzajem moderacji jest postmoderacja, polegająca na reagowaniu na wpisy, które już pojawiły się w serwisie internetowym. Postmoderacja może z kolei być aktywna lub pasywna. Postmoderacja aktywna polega na czytaniu i kontrolowaniu wszystkich wpisów. Postmoderacja pasywna polega na reagowaniu na zgłoszenia od użytkowników serwisu internetowego. Najczęściej spotkać możemy się z postmoderacją pasywną. Być może celem skuteczniejszej walki z prześladowaniem chrześcijan i przeciwdziałania uprzedzeniom na tle religijnym należałoby rozważyć wprowadzenie dla administratorów obowiązku tzw. premoderacji, czyli obowiązku niedopuszczenia do zamieszczenia obraźliwego wpisu. W ramach ciekawostki warto wskazać, że w ostatnich latach rozwijane są narzędzia służące zwalczaniu mowy nienawiści w Internecie, które oparte są na sztucznej inteligencji. Jak zapowiedział Mark Zuckerberg, główny twórca serwisu społecznościowego Facebook, prognozuje się, że w ciągu 5–10 lat opracowana zostanie technologia, która pozwoli na wyłączenie w zadaniu moderacji ludzi⁴⁸.

Przyczyną niskiej efektywności aktualnie obowiązujących przepisów jest przede wszystkim brak świadomości zarówno administratorów co do ich obowiązków, jak i użytkowników portali co do ich praw. Użytkowników portali internetowych należy uświadomić, że tak jak w realnym świecie, jeżeli ktoś nas napada, wołamy o pomoc. W Internecie wołaniem o pomoc jest zgłaszanie nadużyć do administratorów stron. Na administratorów portali internetowych powinien zostać nałożony obowiązek informowania o moderacji oraz obowiązek eksponowania wskazówek jak dotrzeć do moderatorów. W tym zakresie administrator strony internetowej powinien udostępniać dane umożliwiające szybki kontakt z nim. Administrator winien również udostępniać formularz zgłoszenia określający minimalną treść wiarygodnej informacji o naruszeniu to jest na przykład, że informacja powinna zawierać dane identyfikujące zgłaszającego, jednoznaczne wskazanie i zlokalizowanie potencjalnie bezprawnych danych objętych zgłoszeniem, uzasadnienie wskazujące na istnienie naruszenia (tj. uprawdopodobniającego bezprawność danych, o których zablokowanie się wnosi). Ofiary mowy nienawiści powinny czuć, że nie zostały pozostawione same sobie.

Kolejnym sposobem na walkę z mową nienawiści w Internecie byłoby doprecyzowanie terminów na usunięcie wpisów stanowiących mowę nienawiści. Przy określeniu terminu na usunięcie bezprawnych treści należy bowiem odnieść się do opracowanego przez Komisję Europejską Kodeksu postępowania dotyczącego nielegalnego nawoływania do nienawiści⁴⁹. Zgodnie z Kodeksem rekomendowane jest

[⁴⁸] <https://businessinsider.com.pl/technologie/nowe-technologie/sztuczna-inteligencja-na-fb-bedzie-walczy-z-mowa-nienawisci/1hwyzt> (dostęp 5.09.2020 r.).

[⁴⁹] Kodeks postępowania w zakresie zwalczania nielegalnego nawoływania do nienawiści w Internecie, https://ec.europa.eu/newsroom/document.cfm?doc_id=42869 (dostęp: 5.09.2020 r.). Kodeks został opracowany w 2016 r. z inicjatywy Komisji Europejskiej we współpracy z czterema głównymi serwisami internetowymi – Facebook, Youtube, Twitter, Microsoft. Przedsiębiorstwa te zobowiązały się w nim do rozpatrywania w czasie 24 godzin zgłoszeń o obecności na swoich platformach treści stanowiących nielegalne nawoływanie do nienawiści i do ewentualnego usuwania tych treści.

dokonywanie przeglądów większości ważnych powiadomień z wnioskiem o usunięcie nielegalnej mowy nienawiści w terminie 24 godzin i usunięcie takich treści lub uniemożliwienie dostępu do nich. W tym miejscu zauważyć należy, że czas ma ogromne znaczenie, jeżeli chodzi o ciężar skutków mowy nienawiści dla poszkodowanego. Aktualnie obowiązujący art. 14 ust. 1 ustawy o świadczeniu usług drogą elektroniczną określa termin na uniemożliwienie dostępu do obraźliwych komentarzy słowem „niezwłocznie”. Wydaje się, że ze względu na to, iż szybkość działania jest kluczowa, nie można położyć tego terminu tak niedookreślonego. Poza samym doprecyzowaniem terminu celowe wydaje się również wprowadzenie mechanizmu, który umożliwi szybkie wyegzekwowanie obowiązków od dostawcy usług internetowych. Konieczne wydaje się także wskazanie odpowiedniego organu administracyjnego lub sądowego, do którego zgłaszający, który nie uzyskał pomocy, będzie mógł się odwołać i otrzymać szybkie rozstrzygnięcie.

Stanowczym instrumentem do walki z mową nienawiści byłoby wprowadzenie obowiązku dla usługodawców internetowych zawiadamiania organów ścigania o przypadkach mowy nienawiści oraz obowiązku zabezpieczania materiału dowodowego. W kontekście zabezpieczania materiału dowodowego, należy wskazać, że wszystkie wpisy, nawet te zablokowane i do których nie ma dostępu są przechowywane na serwerach. Należałoby zatem uregulować obowiązki administratorów w zakresie udostępniania poszkodowanym materiałów, które mogłyby posłużyć jako dowody w sprawach sądowych.

Od dłuższego czasu rekomendowane jest tworzenie kodeksów dobrych praktyk przez dostawców usług internetowych, ale także przez organizacje pozarządowe, handlowe, zawodowe lub konsumenckie. Potrzeba tworzenia takich kodeksów została zauważona również na poziomie unijnym. Zgodnie z art. 16 dyrektywy nr 2000/31/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 8 czerwca 2000 r. w sprawie niektórych aspektów prawnych usług społeczeństwa informacyjnego, w szczególności handlu elektronicznego w ramach rynku wewnętrznego (dyrektywa o handlu elektronicznym) państwa członkowskie Unii Europejskiej oraz Komisja Europejska wspierają opracowanie kodeksów postępowania dotyczących ochrony małoletnich oraz godności człowieka. Przywołana powyżej dyrektywa o handlu elektronicznym wskazuje również na konieczność powoływania punktów kontaktowych, których zadaniem będzie czuwanie nad egzekwowaniem obowiązków dostawców usług internetowych wynikających z dyrektywy, także w zakresie przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się mowy nienawiści. Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI) w zaleceniu nr 6 dotyczącym ogólnej polityki ECRI w sprawie walki z rozpowszechnianiem materiałów rasistowskich, ksenofobicznych i antysemickich przez Internet⁵⁰ zaleciła rozważenie utworzenia krajowego organu doradczego, który mógłby działać jako centrum monitorujące, organ mediujący oraz partner w tworzeniu kodeksów dobrych praktyk. Powołany organ mógłby również posiadać uprawnienia do rozpatrywania skarg na administratorów stron internetowych, prowadzenia postępowań wyjaśniających oraz wymierzania proporcjonalnych sankcji w razie uchybień.

Powyżej wiele już napisano o odpowiedzialności i obowiązkach administratorów. Samo obciążenie administratorów obowiązkami, nie przyczyni się znacząco do przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan, jeżeli sprawcy nadal będą czuli się anonimowi i bezkarni, dlatego poniżej opisana zostanie kwestia odpowiedzialności sprawców prześladowań. Zidentyfikowanie i pociągnięcie sprawców do odpowiedzialności może mieć duże znaczenie, ponieważ wpłynie na wypełnienie funkcji kompensacyjnej i prewencyjnej, wpłynie na zwiększenie świadomości społecznej w zakresie skuteczności ścigania sprawców naruszeń w „anonimowym” Internecie. W ciągu zaledwie 60 sekund wysłanych zostaje 19 milionów wiadomości, wyświetlonych zostaje 4,7 miliona filmów w serwisie internetowym YouTube, w wyszukiwarce Google wpisywanych jest 4,1 miliona zapytań, 1,3 miliona osób loguje

[⁵⁰] <https://www.gov.pl/attachment/451abf3a-365d-4d9a-a1aa-bb4371f77ef5> (dostęp: 5.09.2020 r.).

się na portalu społecznościowym Facebook⁵¹, nie sposób więc zapanować nad tak ogromną ilością danych. Organy ścigania, opierając swoje działanie na regulacjach Kodeksu postępowania karnego⁵², ustawy o ochronie danych osobowych⁵³ oraz ustawy o świadczeniu usług drogą elektroniczną, są w stanie efektywnie uzyskać dostęp do danych informatycznych umożliwiających identyfikację osoby naruszającej. Sprawcy mogą zostać oskarżeni o różnego rodzaju przestępstwa. Są to dla przykładu przestępstwa z art. 119 (dyskryminacja), art. 190 (groźba karalna), art. 191 (zmuszanie do określonego zachowania), art. 212 (zniesławienie), art. 216 (znieważenie), art. 255 (publiczne nawoływanie do popełnienia przestępstwa), art. 256 (nawoływanie do nienawiści na tle różnic narodowościowych, etnicznych, rasowych, wyznaniowych), art. 257 (napaść z powodu ksenofobii, rasizmu lub nietolerancji religijnej) Kodeksu karnego. Zdecydowanie najczęściej popełnianymi przestępstwami są zniesławienie i znieważenie, czyli przestępstwa ścigane z oskarżenia prywatnego tj. od inicjatywy pokrzywdzonego zależy wszczęcie postępowania karnego. W przypadku przestępstw ściganych z oskarżenia prywatnego, pokrzywdzony może liczyć na pomoc organów ścigania. Jednakże w pierwszej kolejności powinien on złożyć skargę zgodnie z dyspozycją art. 488 Kodeksu postępowania karnego. W takiej sytuacji organy ścigania zwracają się do administratora o udostępnienie adresu IP, a ten może legalnie udostępnić dane sprawcy, nie obawiając się naruszenia przepisów o ochronie danych osobowych. W tym zakresie na szczególną aprobatę zasługują Wytyczne Nr 3 Komendanta Głównego Policji z dnia 15 lutego 2012 r. w sprawie wykonywania czynności dochodzeniowo-śledczych przez policjantów⁵⁴, zgodnie z którymi:

§ 8. W razie otrzymania zawiadomienia o przestępstwie ściganym z oskarżenia prywatnego, Policja na podstawie art. 488 § 1 k.p.k., przyjmując na żądanie pokrzywdzonego ustną lub pisemną skargę o przestępstwie ściganym z oskarżenia prywatnego, dąży do uzyskania informacji, o których mowa w art. 487 k.p.k. [przepis określa elementy aktu oskarżenia – przyp. aut.] [...].

6. Skargę należy niezwłocznie przesyłać prokuratorowi z wnioskiem o rozważenie wszczęcia postępowania ściganego z urzędu, jeżeli Policja uzna, iż czyn przestępny godzi bezpośrednio nie tylko w chronione prawem interesy pokrzywdzonego, ale także w dobra ogólne, a w szczególności: [...]

2) Czyn określony w art. 212 lub 216 k.k. został popełniony za pomocą środków masowego komunikowania [...].

Aby skutecznie ścigać przestępstwa popełnianych w Internecie należy uwrażliwić pracowników organów ścigania na wagę popełnianych naruszeń oraz na konieczność podejmowania zdecydowanych działań na przykład poprzez wydanie nowych wytycznych przez Komendanta Głównego Policji.

Niewątpliwie należy również wprowadzić zmiany dotyczące świadomości społecznej i prawnej poprzez prowadzenie kampanii społecznych, warsztatów czy szkoleń. Jak pokazują badania⁵⁵, młodzież najczęściej spotyka się z mową nienawiści w Internecie, a im więcej nienawistnych wypowiedzi pojawia się w przestrzeni publicznej, z tym większą obojętnością się one spotykają. Dlatego też w tym zakresie szczególną uwagę należy zwrócić na organizację warsztatów na temat szkodliwości mowy nienawiści w szkołach oraz na szkolenia dla nauczycieli. W szkołach poza prowadzeniem warsztatów, dobrym pomysłem na aktywizację młodzieży jest też na przykład organizacja konkursów na plakat zwracający uwagę na szkodliwość mowy nienawiści. Szkolenia z prawnych aspektów mowy nienawiści powinny

[⁵¹] <https://www.allaccess.com/merge/archive/31294/infographic-what-happens-in-an-internet-minute> (dostęp: 5.09.2020 r.).

[⁵²] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t. j. Dz.U. 2020 poz. 30, ze zm.).

[⁵³] Ustawa z dnia 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych (t. j. Dz.U. 2019 poz. 1781, ze zm.).

[⁵⁴] Elektroniczny Dziennik Komendy Głównej Policji DZ. URZ. 2012.7, <http://edziennik.policja.gov.pl/#/legalact/2012/7/> (dostęp 5.09.2020 r.).

[⁵⁵] M. Winiewski, K. Hansen, M. Bilewicz, W. Soral, A. Świdorska, D. Bulska, „Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych”, str. 5–6, zob. http://www.batory.org.pl/upload/files/pdf/MOWA_NIENAWISCI_MOWA_POGARDY_INTERNET.pdf (dostęp: 5.09.2020 r.).

zostać zaadresowane w szczególności do policjantów, prokuratorów i sędziów. Każdy powinien dysponować podstawową wiedzą na temat prawnych aspektów dochodzenia swoich praw na skutek naruszeń w Internecie, w tym w szczególności na temat zasad konstruowania prywatnego aktu oskarżenia. Szkolenia takie mogłyby prowadzić organizacje pozarządowe. Społeczeństwo powinno zostać uwrażliwione na konieczność podejmowania działania w sytuacji zetknięcia z prześladowaniem lub uprzedzeniami m.in. poprzez zgłaszanie krzywdzących treści administratorom stron czy wsparcie dla ofiary.

Aby walka z mową nienawiści w Internecie była jeszcze skuteczniejsza należy zaangażować w nią jednostki samorządu terytorialnego, a to z dwóch względów. Po pierwsze to przede wszystkim samorządy są odpowiedzialne za prowadzenie szkół. Po drugie samorządom dużo łatwiej dostrzec potrzeby lokalnej społeczności, dostosować kampanie społeczne do tych potrzeb i dotrzeć z nimi w sposób zdecydowanie bardziej efektywny do mieszkańców.

Środkiem usprawniającym walkę z mową nienawiści w Internecie jest także instytucja tzw. ślepego pozwu, opisana już w rozdziale dotyczącym środków cywilnoprawnych w zwalczaniu mowy nienawiści oraz zapewniających wolność sumienia i wyznania.

Podsumowując, problem walki z mową nienawiści w Internecie został już dostrzeżony i podejmowane są działania mające na celu walkę z nią. Działania te nie są efektywne, ponieważ w znaczącej części mają charakter rekomendacji i deklaracji, a nie obowiązkowych działań, egzekwowanych przez wyznaczony organ i pod rygorem kar. Zdecydowanie należy podjąć działania mające na celu doprecyzowanie obowiązków administratorów stron internetowych do śledzenia treści publikowanych przez użytkowników, do umożliwienia użytkownikom zgłaszania naruszeń, do terminowej odpowiedzi na zgłoszone naruszenie oraz do zabezpieczania materiału dowodowego i informowania organów ścigania o dostrzeżonych naruszeniach. Poza nałożeniem obowiązków na administratorów stron, ważną kwestią jest uświadomienie społeczeństwu, że w Internecie nie jest się anonimowym, że sprawca ponosi karę oraz zwiększenie wiedzy na temat prawnych możliwości ochrony swoich praw.

VII. Bierność poszkodowanych w kontekście naruszania prawa do wolności sumienia i wyznania. Propozycja działań mających na celu kształtowanie świadomości społecznej i prawnej

Na zakończenie, po przeprowadzeniu analizy prawnych sposobów przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym należy skupić się na środkach pozaprawnych. Skuteczne przeciwdziałanie prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym powinno opierać się nie tylko na karaniu sprawców, ale przede wszystkim na prowadzeniu działań edukacyjnych, których celem byłoby redukcja uprzedzeń oraz negatywnych stereotypów.

W niniejszym rozdziale zostaną przedstawione instytucje państwowe oraz organizacje pozarządowe, które zajmują się przeciwdziałaniem prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym, a także podejmowane przez te podmioty w ostatnich latach inicjatywy mające na celu przeciwdziałanie temu zjawisku, a także opisane zostaną nowe propozycje działań pozaprawnych. Wskazuje się na dużą wagę prowadzenia edukacji antydyskryminacyjnej w przedszkolach, szkołach oraz placówkach oświaty, dlatego też zasadne jest przedstawienie aktywności wspomnianych podmiotów w tym zakresie⁵⁶. W roku szkolnym 2014/2015 prowadzenie działań antydyskryminacyjnych w szkołach pierwszy raz zostało zapisane w prawie krajowym jako obowiązek szkół każdego poziomu nauczania⁵⁷.

[⁵⁶] Przeciwdziałanie dyskryminacji w szkole i zapewnienie równego traktowania w edukacji. Podsumowanie konferencji „Równa szkoła – szkoła bez dyskryminacji”, która odbyła się 25–26 maja 2015 w Warszawie. Jan Świerszcz, s. 4.

[⁵⁷] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10.05.2013 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie nadzoru pedagogicznego Dz.U. 2013 poz. 560 zobowiązujące szkoły do prowadzenia działań antydyskryminacyjnych adresowanych do całej społeczności szkolnej (Dz.U. 2013 poz. 560).

Instytucją państwową, którą należy przedstawić w niniejszej koncepcji jest niewątpliwie Rzecznik Praw Obywatelskich (RPO), który winien stać na straży wolności i praw człowieka i obywatela, w tym realizacji zasady równego traktowania. Zasady jego funkcjonowania określa ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich⁵⁸. Podjęcie czynności przez Rzecznika następuje z własnej inicjatywy lub na wniosek obywateli lub ich organizacji. Jednakże zauważyć należy, że w ostatnich latach brak jest znaczących inicjatyw Rzecznika mających na celu przeciwdziałanie prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym. Należy zastanowić się na przyczynach takiego stanu rzeczy. Rzecznik corocznie informuje Sejm i Senat Rzeczypospolitej Polskiej o swojej działalności oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela. Raporty publikowane są w Biuletynie Informacji Publicznej RPO. Jak wynika z raportu za 2019 r., w zakresie przestrzegania wolności sumienia i religii, rzecznik zajmował się sprawą nowego wzoru dokumentów paszportowych oraz zasadami przetwarzania danych osobowych dotyczących uczniów w kontekście przeprowadzanych w szkołach ankiet⁵⁹. Sprzeciw wnoszących skargi na nowy wzór dokumentów paszportowych budziło umieszczenie na stronie personalizacyjnej nowego paszportu słów: „Bóg, Honor, Ojczyzna”. Drugą sprawą dotyczącą interesującej nas materii, jaką Rzecznik zajął się na podstawie doniesień prasowych, a wynikało z nich, że dzieci i ich rodzice są pytani o sytuację rodzinną, a także o częstotliwość uczęszczania na nabożeństwa lub przynależność do oazy. Dla porównania, jak wynika z Informacji o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela w roku 2018⁶⁰ RPO zajął się sprawą wprowadzenia możliwości pełnienia funkcji wychowawcy przez katechetę, którym może być także ksiądz, co mogłoby ograniczać swobodę wyboru lekcji religii przez uczniów i rodziców. Minister Edukacji Narodowej nie udzielił odpowiedzi na wystąpienie RPO, jednak prace nad projektem rozporządzenia w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach nie były w 2018 r. kontynuowane⁶¹. Rzecznik podejmował również działania celem urzeczywistnienia realizacji klauzuli sumienia. Zdaniem Rzecznika klauzula sumienia stanowi wyraz poszanowania konstytucyjnej wartości, jaką jest wolność sumienia i religii, a to na państwie spoczywa obowiązek zapewnienia realizacji praw pacjentów, przy jednoczesnym poszanowaniu wolności sumienia i religii lekarzy. 29 października 2018 r. na podstawie doniesień w mediach Rzecznik Praw Obywatelskich podjął z urzędu sprawę profanacji kapliczki przy ul. Biesa w Opolu. W pierwszej kolejności RPO zwrócił się do Komendanta Miejskiego Policji w Opolu z pytaniem, jakie czynności zostały podjęte w sprawie. Po trzech tygodniach Policja zawiadomiła, że znalazła sprawcę i odzyskała skradzioną figurkę Matki Boskiej w stanie nieuszkodzonym. Brak jest szerszych danych statystycznych, ale już z obu przedstawionych powyżej raportów wynika, że do Rzecznika wpływa mało wniosków o zajęcie się sprawą przeciwdziałania prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym, Rzecznik zajmował się sprawami przede wszystkim na podstawie doniesień medialnych. Wydaje się więc, że niezbędne jest podjęcie działań edukacyjnych, aby społeczeństwo miało wiedzę na temat możliwości i zasad składania wniosków do Rzecznika Praw Obywatelskich.

Kolejną instytucją państwową, którą należy przedstawić w niniejszej koncepcji jest Pełnomocnik rządu ds. równego traktowania. Urząd Pełnomocnika Rządu do spraw Równego Statusu Kobiet i Mężczyzn został powołany 17 grudnia 2001 r. Istnienie instytucji zajmującej się przeciwdziałaniem dyskryminacji ze względu na płeć, rasę, pochodzenie, religię, poglądy i orientację seksualną było jednym z najważniejszych warunków, które musiały spełnić kraje kandydujące do członkostwa w Unii Europejskiej. Do dnia przyjęcia Rzeczypospolitej Polskiej do Unii Europejskiej nie powstał urząd

[⁵⁸] T. j. Dz.U. 2020 poz. 627, ze zm.

[⁵⁹] Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela w roku 2019, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/node/6060920/revisions/6061392/view> (dostęp 23.08.2020 r.).

[⁶⁰] Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela w roku 2018, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/informacja-roczna-za-rok-2018> (dostęp 23.08.2020 r.).

[⁶¹] Projekt Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej zmieniającego rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach., stan prac nad projektem: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12308603>.

ombudsmana, jednakże wysiłki Polski zmierzające w kierunku przeciwdziałania dyskryminacji zostały docenione w unijnych raportach o stanie przygotowań krajów kandydackich i ostatecznie Polska została uznana za państwo spełniające kryteria kopenhaskie. W latach 2005–2008 urząd został czasowo zniesiony. W 2008 r. zdecydowano o przywróceniu urzędu i nadaniu mu nazwy Pełnomocnika Rządu do Spraw Równego Traktowania. Organ ten funkcjonuje w strukturach Kancelarii Prezesa Rady Ministrów. Do jego zadań należy realizowanie polityki rządu w zakresie równego traktowania, opinowanie projektów aktów prawnych, przeprowadzanie analiz i ocen rozwiązań prawnych i promowanie problematyki równego traktowania. Co istotne przy wykonywaniu swoich obowiązków Pełnomocnik powinien współpracować z organizacjami pozarządowymi⁶². Należy zwrócić uwagę, że podobnie jak Rzecznik Praw Obywatelskich, Pełnomocnik rządu ds. równego traktowania w ostatnich latach nie podjął znaczących inicjatyw mających na celu przeciwdziałanie prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym. Ze sprawozdania z działalności Pełnomocnika Rządu Do Spraw Równego Traktowania za okres od 1 stycznia 2019 r. do 31 grudnia 2019 r.⁶³ wynika, że Pełnomocnik przedstawił stanowisko w sprawach prejudycjalnych, które rozpatrywane były przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, a sprawy te dotyczyły:

1. równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy – prawa do wolności religijnej – instrukcji pracodawcy zakazującej noszenia przez pracownika widocznych oznak przekonań religijnych (sprawa C-804/18 WABE);
2. transgranicznej opieki zdrowotnej – warunków zwrotu kosztów takiej opieki – możliwości odmowy wydania zezwolenia na leczenie w innym państwie członkowskim, jeżeli w państwie zamieszkania osoby ubezpieczonej dostępne jest leczenie szpitalne, lecz stosowana metoda leczenia nie jest zgodna z przekonaniami religijnymi tej osoby (sprawa C-243/19 Veselības ministrija);
3. zatrudnienia – pracy na czas określony – zapobieganiu nadużyciom wynikającym ze stosowania kolejnych umów na czas określony w przypadku nauczycieli religii katolickiej (sprawa C-282/19 GILDA-UNAMS i in.);
4. równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy – zakazu dyskryminacji ze względu na religię – reguł pracodawcy zakazujących noszenia przez pracownika rzucających się w oczy symboli religijnych (sprawa C-341/19 MH Müller Handel).

Ponadto Pełnomocnik pełnił funkcję koordynatora w zakresie prac legislacyjnych podejmowanych na poziomie Rady Unii Europejskiej odnośnie projektu dyrektywy Rady w sprawie wprowadzenia w życie zasady równego traktowania osób bez względu na religię, światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. W 2018 r. Pełnomocnik przedstawił informację o swojej działalności⁶⁴. Niestety wynika z niej jedynie jedno istotne działania związane z wolnością sumienia i wyznania. Pełnomocnik w wystąpieniu do Przewodniczącego Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Gdańsku wyraził ubolewanie w związku z incydem polegającym na zakłóceniu obchodów Święta Jom Kipur w Nowej Synagodze w Gdańsku-Wrzeszczu. Zaznaczył, że zagwarantowanie wolności religijnej i możliwości nieskrępowanego i niezakłóconego uczestnictwa w obrzędach i zgromadzeniach religijnych jest istotnym i trwałym elementem polityki rządu oraz że wszelkie czyny motywowane nienawiścią są i będą ścigane zgodnie z obowiązującym prawem, podobnie jak inne akty przemocy. Pełnomocnik zwrócił się do Prokuratora Krajowego o szczególne zainteresowanie się tym incydem, którego sprawca lub sprawcy mogli kierować się uprzedzeniami ze względu na religię i wyznanie. Oprócz tych działań Pełnomocnik odbywał także systematyczne spotkania z przedstawicielami organizacji pozarządowych,

[62] § 3 ust. 3 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 22 kwietnia 2008 r. w sprawie Pełnomocnika Rządu do Spraw Równego Traktowania (Dz.U. 2008 nr 75 poz. 450, ze zm.).

[63] Sprawozdanie z działalności Pełnomocnika Rządu Do Spraw Równego Traktowania za okres od 1 stycznia 2019 r. do 31 grudnia 2019 r., <https://www.gov.pl/web/rownetraktowanie/dokumenty> (dostęp 23.08.2020 r.).

[64] <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/czym-w-2018-r-zajmowa%C5%82-sie-pełnomocnik-rządu-ds-rownego-traktowania> (dostęp: 22.08.2020 r.).

organów i instytucji zajmujących się sprawami przeciwdziałania dyskryminacji z różnych powodów, poruszając m.in. kwestie związane z równym traktowaniem i tolerancją. Pełnomocnik spotkał się m.in. z przedstawicielami: Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP. Wydaje się więc, że podobnie jak w przypadku Rzecznika Praw Obywatelskich niezbędne jest podjęcie działań edukacyjnych, aby społeczeństwo oraz organizacje pozarządowe mieli wiedzę o istnieniu i roli Pełnomocnika Rządu Do Spraw Równego Traktowania.

W latach 2013–2016 r. w polskiej przestrzeni publicznej funkcjonowała Rada do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji⁶⁵. Zadaniem Rady było koordynowanie działań organów administracji publicznej w zakresie zwalczania nierówności rasowej, etnicznej, a także przeciwdziałanie rasizmowi i ksenofobii. Jedną z istotnych inicjatyw Rady był projekt stworzenia repozytorium raportów oraz danych statystycznych odnoszących się do mowy nienawiści, a także projekt opracowania definicji terminów związanych z tym zjawiskiem. Skuteczne przeciwdziałanie prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym wymaga zapewnienia odpowiednich środków prawnych, prowadzenia odpowiednich działań o charakterze pozaprawnym, ale także właściwego badania źródeł uprzedzeń oraz gromadzenia tych informacji. Niezbędna jest koordynacja oraz współpraca organów władzy publicznej z pozostałymi organami administracji, a zwłaszcza policją, prokuraturą, a także organizacjami pozarządowymi. Postulować więc należy utworzenie rady do spraw przeciwdziałania prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym na kształt Rady do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji. Rada mogłaby stanowić organ pomocniczy Rady Ministrów. Zadaniem rady byłoby zapewnienie koordynacji działań organów administracji rządowej oraz pomoc w ich współdziałaniu z organami samorządu terytorialnego i innymi podmiotami w zakresie przeciwdziałania prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym. Rada mogłaby prowadzić działania mające na celu monitorowanie i analizowanie obszarów występowania zjawisk prześladowania i uprzedzeń na tle religijnym w życiu publicznym, opracowywać plan działania organów reprezentowanych w radzie przez przedstawicieli w zakresie przeciwdziałania i zwalczania prześladowań i uprzedzeń na tle religijnym, rekomendować tematy analiz lub ekspertyz niezbędnych do realizacji zadań rady oraz prowadzić działania promocyjne w zakresie przeciwdziałania i zwalczania prześladowań i uprzedzeń na tle religijnym. Wydaje się, że utworzenie takiego organu znacząco podniosłoby efektywność działań wszystkich organów, ponieważ jak zaznaczono już na wstępie w Polsce istnieje wiele sposobów, zarówno prawnych oraz pozaprawnych, służących przeciwdziałaniu prześladowaniom chrześcijan, ale tylko w ograniczonym stopniu tworzą one spójny system współdziałających ze sobą osób i instytucji. Współdziałanie, wymiana doświadczeń oraz podejmowanie przez organy skoordynowanych działań, zgodnie z opracowanym planem, co znacząco wpłynęłoby na efektywność zarówno tych istniejących, jak i nowotworzonych, środków do przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym.

Po przedstawieniu instytucji państwowych, należy przedstawić organizacje pozarządowe przeciwdziałające prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym. Jedną z najbardziej popularnych organizacji jest Stowarzyszenie Pomoc Kościołowi w Potrzebie. Podstawowym celem stowarzyszenia jest szeroko pojęta pomoc prześladowanemu Kościołowi w świecie. Pomoc Kościołowi w Potrzebie zajmuje się wspieraniem nowej ewangelizacji, udzielaniem duchowej siły Kościołom lokalnym w ugruntowywaniu wiary. Kolejnym stowarzyszeniem, które należy przedstawić w niniejszej koncepcji jest Stowarzyszenie Głos Prześladowanych Chrześcijan. Fundamentem służby stowarzyszenia jest wzmocnienie głosu prześladowanych chrześcijan. Stowarzyszenie wydaje biuletyn, organizuje

[⁶⁵] Rada powołana została na podstawie zarządzenia nr 6 Prezesa Rady Ministrów z dnia 13 lutego 2013 r. w sprawie Rady do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji (M.P. 2013 poz. 79), które weszło w życie dnia 16.02.2013 r., a zniesiona została mocą zarządzenia nr 53 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie zniesienia Rady do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji (M.P. 2016 poz. 413), które weszło w życie dnia 1.06.2016 r.

spotkania z prześladowanymi chrześcijanami, konferencje, seminaria i szkolenia, prowadzi wykłady i prelekcje w kościołach, szkołach, domach kultury i innych miejscach publicznych. Ostatnim stowarzyszeniem, którego działalność zostanie przedstawiona w niniejszej koncepcji, jest stowarzyszenie Open Doors w służbie prześladowanym chrześcijanom. Ciekawym działaniem wyróżniającym Open Doors na tle innych stowarzyszeń jest prezentowanie i promowanie co miesiąc jednego z realizowanych projektów. W ten sposób stowarzyszenie skupiając się na jednym projekcie przez miesiąc jest w stanie zdecydowanie bardziej efektywnie je promować wśród społeczeństwa. Przykładowo projektem na wrzesień 2020 r.⁶⁶ jest projekt „Solidny Fundament” mający na celu wsparcie chrześcijan w Wietnamie poprzez założenie szkoły biblijnej. Powyższe wyliczenie należy traktować li tylko jako przykładowe i oczywiście niewyczerpujące katalogu wszystkich organizacji pozarządowych przeciwdziałających prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym. Zauważyć jednak należy, że wymienione wyżej organizacje są dużymi organizacjami działającymi międzynarodowo, podczas gdy nie jest dostrzegana kwestia konieczności pomocy chrześcijanom z mniejszych, lokalnych społeczności. Warta rozważenia byłoby więc koncepcja utworzenia w każdej z diecezji, a w miarę możliwości nawet w każdej z parafii, stowarzyszeń lub sekcji stowarzyszeń, które zajmowałyby się pomocą prześladowanym chrześcijanom, prowadziły zajęcia edukacyjne i akcje informacyjne. Stowarzyszeń, które skupiałyby się nie na problemach chrześcijan mieszkających w innym państwie, a chrześcijan mieszkających w tej samej gminie. Ponadto należałoby zwrócić uwagę na zapewnienie funkcjonowania stowarzyszeń we wspólnej koordynacji i porozumieniu ze sobą. Stowarzyszenia lokalne mogłyby pomóc stowarzyszeniom o zdecydowanie większym, międzynarodowym zasięgu oraz promować ich akcje.

Zauważyć również należy, co w niemniejszym opracowaniu akcentowane było niejednokrotnie, potrzebę zorganizowania kampanii informacyjnych i edukacyjnych. Spoty w ramach kampanii mogłyby zostać rozpowszechnione w telewizji, radiu, kinach i Internecie. W ostatnich latach w Polsce zorganizowano kilka kampanii przeciwko mowie nienawiści, ale żadna z nich nie dotyczyła wprost prześladowań na tle religijnym. Jedną z większych kampanii ostatnich lat była na przykład akcja „HejtStop”, w ramach której we współpracy z największymi polskimi agencjami reklamowymi prowadzono szereg ogólnopolskich, sugestywnych w swoim przekazie kampanii społecznych. Akcja ta polegała również na zamalowywaniu przez mieszkańców polskich miast rasistowskich i ksenofobicznych napisów pojawiających się w przestrzeni publicznej. Poza akcjami prowadzonymi na szczeblu międzynarodowym czy ogólnokrajowym warto rozważyć przeprowadzania akcji w ramach lokalnych społeczności – na szczeblu samorządowym. Dla przykładu w Krakowie w ramach projektu „Zmaluj to! Mowie nienawiści mówimy nie. Kraków przeciw antysemityzmowi” realizowanego w ramach programu Obywatele dla Demokracji, finansowanego z Funduszy EOG (operatorem grantu była Fundacja im. Stefana Batorego) prowadzono skierowane do licealistów warsztaty, mające na celu kształtowanie świadomości o potrzebie reagowania na mowę nienawiści pojawiającą się w przestrzeni publicznej. W ramach tej inicjatywy podejmowano również działania polegające na usuwaniu antysemickich napisów z obiektów budowlanych.

Symboliczną datą wokół której mogłyby skupiać się kampanie informacyjne i edukacyjne jest 22 sierpnia. Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych 13 maja 2019 roku jednogłośnie przyjęło rezolucję ustanawiającą 22 sierpnia Międzynarodowym Dniem Upamiętniającym Ofiary Aktów Przemocy ze względu na Religie lub Wyznanie⁶⁷. Prace nad rezolucją rozpoczęły się z inicjatywy Polski pod koniec 2018 r. Ostatecznie tekst rezolucji współsponsorowało 88 państw członkowskich ONZ, reprezentujących wszystkie grupy geograficzne oraz różne religie i kultury. Poza aspektem upamiętniającym, ten dzień winien również zwiększać świadomość społeczności międzynarodowej, a to

[⁶⁶] <https://www.opendoors.pl/nasza-pomoc/projekty-miesieczne> (dostęp 5.09.2020 r.).

[⁶⁷] Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z dnia 13 Maj 2019, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/polska-inicjatorem-ustanowienia-miedzynarodowego-dnia-upamietniajacego-ofiary-aktow-przemocy-ze-wzgledu-na-religie-lub-wyznanie> (dostęp 5.09.2020 r.)

przez możliwość skupienia działań państw członkowskich, organizacji międzynarodowych i regionalnych, społeczeństwa obywatelskiego, jak i sektora prywatnego mających na celu organizację wydarzeń upamiętniających ofiary i wspierających prześladowanych. Coroczne obchody powinny przyczynić się do zwiększania świadomości co do konieczności poszanowania różnorodności religijnej.

Na zakończenie warto również zwrócić uwagę, że znaczące efekty walki z prześladowaniem chrześcijan mogą przynieść porozumienia zawierane z innymi państwami. Przykładem takiego porozumienia jest „Porozumienie o współdziałaniu w celu promocji stabilności, odbudowy i pojednania przez współpracę humanitarną i rozwojową w odpowiedzi na kryzysy humanitarne i prześladowanie mniejszości religijnych na całym świecie.” podpisane przez polskiego wiceministra spraw zagranicznych Pawła Jabłońskiego i węgierskiego ministra do spraw pomocy prześladowanym chrześcijanom Tristana Azbeja⁶⁸. Podczas rozmów ministrowie podkreślili znaczenie międzynarodowej współpracy w przeciwdziałaniu zagrożeniom dla wolności religii i zadeklarowali chęć działania na rzecz wsparcia chrześcijan i innych grup wyznaniowych cierpiących prześladowania z powodu swoich przekonań.

Podsumowując stwierdzić można, że w Polsce funkcjonują organy państwowe i organizacje pozarządowe przeciwdziałające prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym, ale ich działania nie są wystarczająco efektywne. Należy zwrócić uwagę na niedużą ilość przedsięwzięć Rzecznika Praw Obywatelskich i Pełnomocnika Rządu Do Spraw Równego Traktowania, co spowodowane jest przede wszystkim brakiem zgłoszeń naruszeń do tych organów. Podkreślić należy również konieczność powołania organu centralnego (rady), który koordynowałby działania innych podmiotów celem skutecznego przeprowadzania przedsięwzięć. Odnosząc się zaś do organizacji pozarządowych należy zaznaczyć konieczność szerszego rozpropagowania ich akcji poprzez działalność na szczeblu lokalnym. Powinno się również rozważyć przeprowadzenie kampanii edukacyjnych i informacyjnych wśród społeczeństwa, aby miało ono większą świadomość przysługujących praw.

VIII. Podsumowanie i wnioski

Reasumując, celem niniejszej koncepcji było opracowanie strategii przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym. Rozważania przeprowadzone w toku pracy pozwalają stwierdzić, że mimo istnienia wielu środków chroniących przed prześladowaniami, w dalszym ciągu wymagają one pewnych modyfikacji bądź usprawnień. Realizację przedmiotowego założenia należy osiągnąć poprzez wprowadzenie zmian w prawie karnym, cywilnym, administracyjnym jak również przy użyciu środków prawnych.

Poniżej przedstawiono podsumowanie najważniejszych działań mających na celu zwalczanie przestępstw przeciwko wolności sumienia i wyznania oraz przestępstw z nienawiści, w obszarach będących przedmiotem analizy.

Tabela 3. Koncepcja strategii przeciwdziałania prześladowaniom chrześcijan w wybranych obszarach.

Obszar	Propozycja działań
Prawo karne	• penalizacja niedopełnienia społecznego obowiązku zawiadomienia o popełnieniu przestępstwach religijnych, • ściganie z urzędu przestępstw motywowanych uprzedzeniami ze względu na wyznanie, • wprowadzenie karalności członkostwa w organizacjach promujących lub podlegających do nienawiści wyznaniowej, • obowiązkowe sporządzanie opinii językowych przez językoznawców w każdym postępowaniu przygotowawczym,

[68] <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/polska-i-wegry-beda-razem-pomagac-ofiarom-przesladowan-religijnych> (dostęp 5.09.2020 r.).

Obszar	Propozycja działań
<i>Prawo karne, cd.</i>	- wprowadzenie ustawowej definicji podstawowych pojęć charakteryzujących przestępstwa religijne, - surowsze karanie sprawców przestępstw na tle wyznaniowym, - wprowadzenie w ustawach karnych odpowiedzialności karnej za znieważenie wyznawców danej religii oraz zniszczenie, znieważenie bądź uszkodzenie przedmiotów czci religijnej oraz odpowiedzialności wykroczeniowej za bluźnierstwo, - zmiana art. 256 Kodeksu karnego poprzez objęcie tym przepisem oprócz nawoływania, także wywoływanie oraz szerzenie nienawiści na tle wyznaniowym,
Instytucje państwowe	- prowadzenie szkoleń z prawnych aspektów nienawiści religijnej adresowanych do policjantów i prokuratorów, - przegląd spraw umorzonych w ostatnich latach przez policję bądź prokuraturę odnoszących się do przestępstw przeciwko wolności sumienia i wyznania oraz przestępstw z nienawiści, - analiza realizacji przez prokuraturę wytycznych Prokuratora Generalnego z dnia 26 lutego 2014 r. w zakresie prowadzenia postępowań o przestępstwa z nienawiści, - wydanie przez Komendanta Głównego Policji wytycznych w sprawie prowadzenia postępowań dotyczących sprawców przestępstw religijnych,
Prawo administracyjne	- wydanie rekomendacji Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji na temat mowy nienawiści, - upowszechnianie umiejętności świadomego korzystania z mediów (edukacji medialnej), - podjęcie współpracy przez Krajową Radę Radiofonii i Telewizji z innymi organami państwowymi, organizacjami pozarządowymi i instytucjami w zakresie edukacji medialnej, - odpolitycznienie wyboru członków Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji,
Prawo cywilne	- zmiana przepisów Kodeksu cywilnego, aby mógł mieć szersze zastosowanie w przypadku znieważania grup osób, w tym w szczególności poprzez wprowadzenie domniemania prawnego, że zachowanie w stosunku do grupy osób narusza dobra osobiste każdej jednostki należącej do tej grupy oraz wprowadzenie możliwości dochodzenia roszczeń w postępowaniu grupowym, - wprowadzenie do przepisów Kodeksu postępowania cywilnego konstrukcji tzw. „ślepego pozwu” w zakresie szczegółowo opisanym w niniejszej koncepcji, - dodanie organizacjom pozarządowym uprawnienia wytaczania powództw na rzecz osób fizycznych za ich zgodą w zakresie spraw o ochronę dóbr osobistych,
Internet	- wprowadzenie dla administratorów stron internetowych obowiązku tzw. premoderacji, czyli obowiązku niedopuszczenia do zamieszczenia obraźliwego wpisu - nałożenie na administratorów stron internetowych obowiązku informowania o moderacji, eksponowania wskazówek jak dotrzeć do moderatorów, udostępnienia formularza zgłoszenia określającego minimalną treść wiarygodnej informacji o naruszeniu, - ustawowe doprecyzowanie terminów dla administratorów stron internetowych na usunięcie wpisów stanowiących mowę nienawiści – do 24 godzin, - wprowadzenie dla administratorów stron internetowych obowiązku zawiadamiania organów ścigania o przypadkach mowy nienawiści, - wprowadzenie dla administratorów stron internetowych obowiązku zabezpieczania materiału dowodowego oraz zasad udostępniania go poszkodowanym, - wprowadzenie mechanizmu, który umożliwi szybkie wyegzekwowanie obowiązków od administratorów stron internetowych, wskazanie odpowiedniego organu administracyjnego lub sądowego sprawującego nadzór nad wykonywaniem przez administratorów stron internetowych obowiązków - tworzenie kodeksów dobrych praktyk przez dostawców usług internetowych, organizacje pozarządowe, handlowe, zawodowe lub konsumenckie, - uwrażliwienie pracowników organów ścigania na wagę naruszeń popełnianych w Internecie oraz na konieczność podejmowania zdecydowanych działań poprzez wydanie nowych wytycznych przez Komendanta Głównego Policji, - prowadzenie kampanii społecznych, warsztatów i szkoleń w szkołach, dla policjantów, prokuratorów i sędziów, a także każdej osoby w szczególności z zakresu zasad sporządzania prywatnego aktu oskarżenia czy zasad dochodzenia roszczeń na gruncie prawa cywilnego, - zaangażowanie w walkę z mową nienawiści jednostek samorządu terytorialnego, głównie jako organów odpowiedzialnych za prowadzenie szkół, ale także jako organów lokalnych, którym dużo łatwiej dostrzec potrzeby lokalnej społeczności i dostosować kampanie społeczne do tych potrzeb,

Obszar	Propozycja działań
Środki pozaprawne	• zwiększenie roli Rzecznika Praw Obywatelski w walce z prześladowaniem chrześcijan, • zwiększenie roli Pełnomocnika rządu ds. równego traktowania w walce z prześladowaniem chrześcijan, • utworzenie rady do spraw przeciwdziałania prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym na kształt Rady do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji, • promowanie działalności organizacji pozarządowych przeciwdziałających prześladowaniom chrześcijan i uprzedzeniom na tle religijnym, • utworzenie w każdej z diecezji, a w miarę możliwości również w każdej z parafii, stowarzyszeń lub sekcji stowarzyszeń, które zajmowałyby się pomocą prześladowanym chrześcijanom, prowadziły zajęcia edukacyjne i akcje informacyjne oraz pomagałyby stowarzyszeniom o zdecydowanie większym, międzynarodowym zasięgu, promować ich akcje, • organizowanie kampanii informacyjnych i edukacyjnych, spotów rozpowszechniane w telewizji, radiu, kinach i Internecie, • promowanie Międzynarodowego Dnia Upamiętniającego Ofiary Aktów Przemocy ze względu na Religie lub Wyznanie w dwóch aspektach – upamiętniającym i zwiększającym świadomość społeczności międzynarodowej w zakresie wolności religijnej, • zawieranie wielostronnych porozumień o współdziałaniu w celu przeciwdziałania prześladowaniom i uprzedzeniom na tle religijnym.

Bibliografia

Akty prawne

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 poz. 483).

Ustawy

2. Ustawa z dnia 26 stycznia 1984 r. Prawo prasowe (t. j. Dz.U. 2018 poz. 1914, ze zm.).
3. Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji (t. j. Dz.U. 2020 poz. 805, ze zm.).
4. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t. j. Dz.U. z 2019 poz. 1950, ze zm.).
5. Ustawa z dnia 24 maja 2002 r. o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Agencji Wywiadu (t. j. Dz.U. 2020 poz. 27, ze zm.).
6. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (t. j. Dz.U. 2017 poz. 823, ze zm.).
7. Ustawa z dnia 10 czerwca 2016 r. o działaniach antyterrorystycznych (t. j. Dz.U. 2019 poz. 796, ze zm.).
8. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (t. j. Dz.U. 2019 poz. 1460, ze zm.).
9. Ustawa z dnia 18 lipca 2002 r. o świadczeniu usług drogą elektroniczną (t. j. Dz.U. 2020 poz. 344 ze zm.).
10. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t. j. Dz.U. 2020 poz. 30, ze zm.).
11. Ustawa z dnia 10 maja 2018 r. o ochronie danych osobowych (t. j. Dz.U. 2019 poz. 1781, ze zm.).
12. Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich (t. j. Dz.U. 2020 poz. 627, ze zm.).

Rozporządzenia

13. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 10.05.2013 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie nadzoru pedagogicznego Dz.U. 2013 poz. 560 zobowiązujące szkoły do prowadzenia działań antydyskryminacyjnych adresowanych do całej społeczności szkolnej (Dz.U. 2013 poz. 560).

14. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 kwietnia 2008 r. w sprawie Pełnomocnika Rządu do spraw Równego Traktowania (Dz.U. 2008 nr 75 poz. 450, ze zm.).

Zarządzenia

15. Zarządzenie nr 6 Prezesa Rady Ministrów z dnia 13 lutego 2013 r. w sprawie Rady do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji (M.P. 2013 poz. 79).
16. Zarządzenie nr 53 Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 kwietnia 2016 r. w sprawie zniesienia Rady do spraw Przeciwdziałania Dyskryminacji Rasowej, Ksenofobii i związanej z nimi Nietolerancji (M.P. 2016 poz. 413).

Akty prawa międzynarodowego

17. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 poz. 284).
18. Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych z dnia 13 Maj 2019, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/polska-inicjatorem-ustanowienia-miedzynarodowego-dnia-upamietniajacego-ofiary-aktow-przemocy-ze-wzgledu-na-religie-lub-wyznanie> (dostęp 5.09.2020 r.).

Opracowania książkowe

1. Duda M., Przestępstwa z nienawiści: studium prawnokarne i kryminologiczne, Olsztyn 2016.
2. Gardocki L., Prawo karne, Warszawa 2009.
3. Kalisz A., Przekaz medialny o charakterze mowy nienawiści w kontekście art. 18 ustawy o radiofonii i telewizji, [w:] W. Pływaczewski, M. Duda (red.), Mowa nienawiści a prawo na tle współczesnych zjawisk społeczno-politycznych, Olsztyn 2017.
4. Kałędek E., Przestępstwa z nienawiści w orzecznictwie i działalności prokuratury [w:] Ochrona praw człowieka w polityce migracyjnej Polski i Unii Europejskiej, Olsztyn 2016.
5. Krotoszyński M., Trzecia droga: środki administracyjne w zwalczaniu mowy nienawiści (głos w dyskusji) [w:] M. Wyrzykowski, R. Wieruszewski, A. Bodnar, A. Gliszczyńska-Grabias (red.), Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne, Warszawa 2010.
6. Stefański R., Kodeks karny. Komentarz, Warszawa 2020.

Artykuły naukowe

1. Gawlik B., Ochrona dóbr osobistych. Sens i nonsens koncepcji tzw. praw podmiotowych osobistych, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1985, z. 41, s. 140.
2. Hryszko J., W Internecie nic nie ginie, <https://fundacjapoint.pl/2017/02/w-internecie-nic-nie-ginie/> (dostęp: 5.09.2020 r.).

Orzecznictwo

1. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 7 grudnia 1976 r. w sprawie 5493/72 *Handyside v. Wielka Brytania*.
2. Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 września 1994 r. w sprawie 13470/87, *Otto-Preminger-Institut v. Austria*.
3. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 lutego 2007 r., IV KK 406/06.
4. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 30 października 2014 r., II AKa 221/14.
5. Wyrok Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 20 kwietnia 2015 r., II AKa 26/15.
6. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 października 2001 r., sygn. Akt V CKN 195/01, Legalis 52691.
7. Wyrok Sądu Najwyższego z 21 września 2006 r., sygn. akt I CSK 118/06, Legalis 80087.
8. Wyrok Sądu Najwyższego z 30 września 2016 r., sygn. I CSK 598/15, Legalis 1537146.

Inne źródła

1. Działalność policji w obszarze przestępczości motywowanej nienawiścią, publikacja dostępna na stronie: <https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/133144,Dzialalnosc-policji-w-obszarze-przestepczosci-motywowanej-nienawiscia.html>.
2. Kościółek J., *Mowa nienawiści w przestrzeni publicznej. Raport z badań prasy w 2014 roku*, Kraków 2015.
3. *Ochrona uczuć religijnych w wybranych państwach Europy. Analiza prawnoporównawcza z uwzględnieniem orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Fundacja Instytut na rzecz Kultury Prawnej Ordo Iuris, 2019.
4. Organizacja Departamentu Postępowania Przygotowawczego, <https://pk.gov.pl/prokuratura/struktura-organizacyjna/departament-postepowania-przygotowawczego/departament-postepowania-przygotowawczego>.
5. Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny z dnia 24 stycznia 2012 r. (Druk nr 240).
6. Rekomendacja nr R 97 (20) z 30 października 1997 r. Komitetu Rady Ministrów Rady Europy.
7. *Równouprawnienie w praktyce. Kluczowe Opinie 2005*. Komisja Europejska Dyrekcja Generalna ds. Zatrudnienia, Spraw Społecznych i Równości Szans Jednostka D3.
8. Statystyki kryminalne dostępne na stronie internetowej Ministerstwa Sprawiedliwości, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie/>.
9. Statystyki dostępne na stronie internetowej Komendy Głównej Policji, www.statystyka.policja.pl.
10. Wytyczne Prokuratora Generalnego z dnia 26 lutego 2014 r. w zakresie prowadzenia postępowań o przestępstwa z nienawiści <https://pk.gov.pl/dzialalnosc/wytyczne-i-zarzadzenia/wytyczne-i-zarzadzenia/>.
11. *Global Uptick in Government Restrictions on Religion in 2016*, Pew Research Center, <https://www.pewforum.org/2018/06/21/global-uptick-in-government-restrictions-on-religion-in-2016/>.
12. OSCE ODIHR Hate Crime Reporting, <https://hatecrime.osce.org/infocus/2018-hate-crime-data-now-available>.
13. OSCE ODIHR Hate Crime Reporting, <https://hatecrime.osce.org/2017-data>.
14. Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, [http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-853-2018/\\$file/8-020-853-2018.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki8ka.nsf/Projekty/8-020-853-2018/$file/8-020-853-2018.pdf), s. 20 (dostęp: 22.08.2020 r.).
15. Wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich do Ministra Sprawiedliwości w sprawie zwalczania mowy nienawiści w Internecie z dnia 17 maja 2016 r., <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wystapienie%20do%20Ministra%20Sprawiedliwosci%20ows%20zwalczania%20mowy%20nienawisci%20w%20internecie%2017.05.2016.pdf>, (dostęp: 22.08.2020 r.).

16. Poselski projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz ustawy – Prawo telekomunikacyjne dostępny pod adresem: <http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/PrzebiegProc.xsp?id=AB-68C058318BDB2DC125815A002572D1> (dostęp: 22.08.2020 r.).
17. Nie dla zideologizowanego programu wychowawczego – petycja Ordo Iuris, <https://ordoiuris.pl/edukacja/nie-dla-zideologizowanego-programu-wychowawczego-petycja-ordo-iuris> (dostęp: 5.09.2020 r.).
18. Mark Zuckerberg zapowiedział, że sztuczna inteligencja będzie na FB walczyć z mową nienawiści, <https://businessinsider.com.pl/technologie/nowe-technologie/sztuczna-inteligencja-na-fb-bedzie-walczy-z-mowa-nienawisci/1hwyzt> (dostęp 5.09.2020 r.).
19. Kodeks postępowania w zakresie zwalczania nielegalnego nawoływania do nienawiści w Internecie, https://ec.europa.eu/newsroom/document.cfm?doc_id=42869 (dostęp: 5.09.2020 r.).
20. Zalecenie nr 6 Europejskiej Komisji przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji (ECRI) dotyczące ogólnej polityki ECRI w sprawie walki z rozpowszechnianiem materiałów rasistowskich, ksenofobicznych i antysemitów przez Internet przyjęte 16 grudnia 2000 r. <https://www.gov.pl/attachment/451abf3a-365d-4d9a-a1aa-bb4371f77ef5> (dostęp: 5.09.2020 r.).
21. Infographic: What Happens In An Internet Minute 2020, <https://www.allaccess.com/merge/archive/31294/infographic-what-happens-in-an-internet-minute> (dostęp: 5.09.2020 r.).
22. Wytyczne Nr 3 Komendanta Głównego Policji z dnia 15 lutego 2012 r. w sprawie wykonywania czynności dochodzeniowo-śledczych przez policjantów, Elektroniczny Dziennik Komendy Głównej Policji DZ. URZ. 2012.7, <http://edziennik.policja.gov.pl/#/legalact/2012/7/> (dostęp 5.09.2020 r.).
23. M. Winiewski, K. Hansen, M. Bilewicz, W. Soral, A. Świdorska, D. Bulska, „Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych”, str. 5–6, zob. http://www.batory.org.pl/upload/files/pdf/MOWA_NIENAWISCI_MOWA_POGARDY_INTERNET.pdf (dostęp: 5.09.2020 r.).
24. Przeciwdziałanie dyskryminacji w szkole i zapewnienie równego traktowania w edukacji. Podsumowanie konferencji „Równa szkoła – szkoła bez dyskryminacji”, która odbyła się 25–26 maja 2015 w Warszawie. Jan Świerszcz, s. 4.
25. Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela w roku 2019, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/node/6060920/revisions/6061392/view> (dostęp 23.08.2020 r.).
26. Informacja o działalności Rzecznika Praw Obywatelskich oraz o stanie przestrzegania wolności i praw człowieka i obywatela w roku 2018, <https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/informacja-roczna-za-rok-2018> (dostęp 23.08.2020 r.).
27. Projekt Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej zmieniającego rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach., stan prac nad projektem: <https://legislacja.rcl.gov.pl/projekt/12308603>.
28. Sprawozdanie z działalności Pełnomocnika Rządu Do Spraw Równego Traktowania za okres od 1 stycznia 2019 r. do 31 grudnia 2019 r., <https://www.gov.pl/web/rownetraktowanie/dokumenty> (dostęp 23.08.2020 r.).
29. Czym w 2018 r. zajmował się Pełnomocnik Rządu ds. Równego Traktowania? Informacja min. Adama Lipińskiego, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/czym-w-2018-r-zajmowa%C5%82-sie-pelnomocnik-rzadu-ds-rownego-traktowania> (dostęp: 22.08.2020 r.).
30. <https://www.opendoors.pl/nasza-pomoc/projekty-miesieczne> (dostęp 5.09.2020 r.).
31. Polska i Węgry będą razem pomagać ofiarom prześladowań religijnych, <https://www.gov.pl/web/dyplomacja/polska-i-wegry-beda-razem-pomagac-ofiarom-przesladowan-religijnych> (dostęp 5.09.2020 r.).

